

[Erdélyi Magyar Adatbank]
Bori Imre: A jugoszláviai magyar irodalom története

ELŐTÖRTÉNET

A KEZDETEK

A magyar nyelvű írásbeliség és irodalom kezdetei tájaink irodalomtörténetének az első fejezetei is, az eretnekmozgalmakkal összeforrtan, amelyek az irodalomnak már megindult anyanyelvűvé válását felgyorsították, és a középkori irodalmiság általános, egyetemes jellegének körében sajátos, helyi vonásokat kölcsönöztek neki.

Az aracsi kő felirata még latin nyelvű: „Akik e betűcskéket olvassák, A mindenható Istent kérjék.” Ez a XI. századi szövegemlék azonban első-sorban képzőművészeti vonatkozású, bár szép jelkép, hogy a Törökbecse mellett napfényre került faragott kővön már betűről, írásról van szó. S elszigetelt jelenség is, hiszen majd csak a XIV. század második felében és a XV. század első évtizedeiben készülnek azok az összefüggő, nagyobb terjedelmű, immár magyar nyelvű szövegek, amelyek mind keletkezési helyük, mind pedig az őket létrehozó igény alapján a jugoszláviai magyar irodalom előtörténetének első emlékei közé sorolhatók. Ezek is vallásos ihletésű szövegek, mint általában az e korszakokból ránk maradt emlékek legtöbbször. Ilyen jellegű az a *Ferenc-legenda* is, amelynek egy későbbi másolata a *Jókai-kódex*-ben olvasható, valamint a *Huszita biblia*, amelynek másolatait az *Apor*-, a *Bécsi*- és a *Müncheni-kódex* őrzi.

Ezeknek az első, nagyobb terjedelmű, immár könyvnyi szövegeknek az ihlető forrása az eretnekség, amely különösen a középkori Magyarország délinek nevezett vidékein volt népszerű és általános, talaja pedig ugyanezeknek a vidékeknek fejlett gazdasági, társadalmi élete: a szerémségi bortermelés és gyümölcsstermesztés (különösen híres volt a szerémségi kobakkörte), valamint a halszállítás a hagyományosabb állattenyésztés és földművelés mellett. Külön is ki kell emelnünk a földművelésnek akkoriban európai szintjét, hiszen miként az újabb kutatások bizonyítják, a kaszás aratás Bácskában már a XV. század elején elterjedt a sarlós aratással szemben, nyomban Hollandia után. Ezekhez járult a fellendült kereskedelem is, a dunai, a tiszai, a szávai átkelőhelyek nagy száma, a megindult városiasodás. Nem véletlen tehát, hogy itt írni-olvasni tudó értelmiségiek is nagyobb számban éltek: nemcsak gazdagabb nemesek küldhették fiaikat külföldi egyetemekre, hanem a mezővárosi polgárság is, amely fogékony volt az új eszmék iránt.

Az eretnekség is könnyebben terjedhetett tehát e határ menti vidékeken; a boszniai bogumilizmus éppen úgy érezte hatását, mint a XV. század elején a csehországi huszitizmus, amelynek nyomán a Szerémség vált a magyar huszitizmus központjává. A bogumilizmussal függ össze a

Jókai-kódexben megőrzött *Ferenc-legenda*, amelynek eredeti szövege 1372 és 1400 között keletkezett, minthogy nyelve még archaikus, a XIV. századi magyar nyelv állapotát tükrözi. Ferences szerzetes készítette, mivel éppen ez a rend volt megbízva, hogy a boszniai bogumil eretnekséggel harcoljon, bizonyítva Szent Ferenc élettörténetével, hogy az egyház is a szegénységet pártfogolja, hiszen Ferenc éppen azért lett szent, mert az egyszerű emberek nevében beszélt a szeretetről. A néphez szólás céljából kellett a latin nyelvű legendát magyar nyelvre átültetni, s ezért válhatott a tisztán egyházi célokat szolgáló törekvés az anyanyelvű művelődés segítőjévé, írásbeliségének megalapozójává, miként azt a *Huszita biblia* keletkezése is bizonyítja.

A HUSZITA BIBLIA

A *Huszita biblia*, vagy annak egy része – magyar anyanyelvű huszita papok munkája –, a szerémségi Kamoncon (Kamenica) készült. A középkori magyar nyelvű irodalom e páratlan jelentőségű alkotása három későbbi másolatban maradt fenn. Ezeknek szövegét őrzi a *Bécsi-kódex* (1450 körül), a *Müncheni-kódex* (1466) és az *Apor-kódex* (a XV. század vége).

A biblia magyar nyelven való megszólaltatásának az igénye Kamoncon kétségtelenül a huszitizmus szélesebb körű elterjedésének az idején, a XV. század első évtizedeiben ösztönözhatta a fordítók munkáját, hiszen 1435-ben már megérkezik Marchiai Jakab Ferenc-rendi szerzetes, inkvizítor, hogy ha kell, tüzzel-vassal irtsa ki a „délvidéki” eretnekséget. Az egykori feljegyzések szerint vagy huszonötezer embert tértített meg, de hogy hányan voltak, akiket máglyára küldött, nem tudjuk. Bizonyos azonban, hogy alapos munkát végzett, mert a huszitagyánúsnak tartott holtak sírját is felforgatta, és csontjaikat tűzre vettette. A nép azonban ellenállt, mi több, egyházi emberek sem rokonszenveztek a pápa és a király küldöttével: Bácsi Simon pécsi kanonok például Újlakon (Ilok) Jakabot egyházi átokkal sújtotta. Végül csak a királyi seregek segítségével tudott győzedelmeskedni a husziták felett, mert többször is elűzték a Szerémségből és Dél-Bácskából. Az egykori ferences krónika így emlékezett meg ezekről az eseményekről: „Ezen inkvizíció alkalmával Jakab Kamenicbe, a Duna két partján fekvő városokba és falvakba érkezvén, ott sok huszita eretneket megtérített, sírjából kiásott és elégetett. Ez alkalommal Balázs mester, kamenici pap is megszökött, s Bácsba menvén, hol nagyprépost vala, megjavult és dicséretesen élte le hátralevő napjait. Ugyane fráter Jakab a szentmártoni plébános által kiásatott egy holtat, s megégettette s hasonlóképp számos halottat Kamenic környékén. Szintúgy a bukini plébánost és ugyanott más holtakat...” 1439 nyarán Kamonc polgársága fellázadt az inkvizítor ellen, és a foglyokat ki akarta szabadítani. Vezérük Magyar Bálint szabómester volt, aki karddal kergette meg a bírót. A kamonci lázadást is leverték, a legfanatikusabbak elmenekültek, de hatása nyilvánvalóan később is érezhető volt – népmozgalomként

még Dózsa György szerémségi paraszthadai is a huszitizmusra emlékeztetnek.

A leghevesebb üldöztetések idején indult a messzi Moldvába a husziták egy csoportja, köztük a biblia magyar fordításán dolgozók is. „Akkoron – írja a ferences rend krónikása, Szalkay Balázs – két deák ember ugyanazon Kamenic városából, tudniillik Tamás és Bálint, némely eszelős emberekkel és asszonyállatokkal összebeszélvén, éjnek idején megszöktek, és Moldvába mentek, hol ama két pap a mondott eretnekséget tovább terjesztvén, mind a két szövetség írásait magyar nyelvre fordították. Mennyi és mekkora eretnekség vagyon pedig ebben, amint én is olvastam, ezt világi ember el sem számlálhatja ... mivelhogy ezt a szólást is: spiritus sanctus, így fordították: zent zelleth.”

A husziták fordította biblia tehát Moldvában vált ismertté, onnan terjedt tova, és szívódott fel a XV–XVI. századi magyar nyelvű kódexirodalomba. A fordítók személyét is tudni véli az irodalomtörténet-írás: Bálintot azzal az Újlaki Bálinttal azonosítják, aki Husz János tanítványa volt a prágai egyetemen, Tamás pedig valószínűleg pécsi volt, nevét ugyancsak a prágai egyetem anyakönyve őrizte meg. Prágában és általában a külföldi egyetemeken a XV. században igen sok szerémségi, bácskai, szlavóniai ifjú tanult; a magyarországi tanulók mintegy negyede ezekről a vidékekről származott.

AZ IRODALMI NYELV FELÉ

A *Huszita biblia* jelentősége a magyar irodalom szempontjából kettős; a fordítás együtt járt egy nagyarányú helyesírási reformmal, s a hangjelölésnek egyfajta egységesítésével a magyar nyelvű írásbeliség kibontakozását segítette; a biblia szövegének a másolatai révén a magyar irodalmi nyelv kialakulásának a folyamatába játszott bele.

Tamás és Bálint, Husz János helyesírási elvei alapján, a magyar nyelv hangjainak jelölésére egy olyan ábécét teremtett, amely az egy hang–egy betű elvén alapulva mellékjelek segítségével oldotta meg a latin ábécéből hiányzó magyar hangok jelölését. Ilyen elvek alapján azonban nemcsak a huszitanak minősített *Müncheni-* és *Bécsi-kódex* íródott, hanem több más, XV–XVI. századi kódex is, elsősorban a ferences rend használta szövegekben, annak bizonyóságként, hogy bár a fordítók eretnekek voltak, a biblia magyar szövegét később is forgatták, másolták, s ebben a husziták üldözését vállaló ferencesek jártak az élen, akik vallási ellenfeleiket Moldvába is követték.

A *Huszita biblia* hatása tehát széles körű volt, nyomait még a reformáció nyomtatott könyveiben is meg lehet találni, s éppen e hatás alapján mondható, hogy a magyar irodalmi nyelv kialakulásának első szakaszát Tamás és Bálint bibliafordítása jelzi, következésképpen, hogy ebben az időben a szerémségi magyar nyelvjárás volt ennek a nyelvnek az alapja. A fordításon alapuló kódexcsalád is ezt bizonyítja, hiszen felbukkan

ilyen Erdélyben (Székelyudvarhelyi-kódex), *Bereg megyében* (Döbrentei-kódex) és a *Dunántúlon* is (*Festetics-kódex*).

Hogy a moldvai magyar huszitáknak voltak a biblián kívül is könyveik (nyilvánvalóan Szerémségből átmentettek is), arra a pusztulásukról szóló híradásból következtethetünk: „A régi magyar könyvek, melyek a magyar egyház papi lakában, most püspöki épületben, még a magyar papok idejéből fölmaradtak, mint állítólag eretnek munkák, a ház olasz gondnokának adtak át befűtésnéli használatra...”

LASKÓI DEMETER

Holl Béla irodalomtörténész 1982-ben találta meg Šibenikben azt a latin nyelvű kódexet, amely megőrizte Laskói Demeter verses imáját 1433-ból. A vizsgálódások szerint a kódex Pécsváradon készült, és öt másoló-író kéz munkája, de a szövegek zömét egy Laskói Demeter nevű szerzetes vetette papírra, és ezért az ő iskoláskönyvének is nevezhető ez a kódex, amely megőrzött egy „öt egyenlő hosszúságú – négy 16-os és egy 17-es szótagszámú – sorból megszerkesztett magyar nyelvű imádságot: könyörgést a kenyér színe alatt jelen levő Krisztushoz”:

*Ó istennek teste idessége, ez világnak ótalma,
Ó tiszteletes test, ma tégedet miltatlan imádlak,
Hogy engemet méltass halálomnak idején éltetni,
Ó életnek kenyere, adj énnékem örök örömet,
Téged kérlek és unszollak, Lelkemet testemmel tisztítsad.*

Az imádság latin szöveg fordítása, a kódexet azonosító Holl Béla megtalálta az eredeti szöveget is. A fordítás, írja, „tökéletesen hibátlan és könnyen gördülő”, csiszolt. Akárcsak betűrímei is, amelyek bizonyítják, hogy e rímfajta a régi magyar vers természetes velejárója. A „tiszteletes test”, az „örök öröm”, a „testemmel tisztítsd” alliterációkról van szó. E pillanatban ez az imádság az *Ómagyar Mária-siralom* utáni legrégebb magyar nyelvű verses emléke a magyar irodalomnak. Az írástudó Laskói Demeter pedig a Laskón született írók közül az első, egy emberöltővel később majd Laskai Osvát követi.

LASKAI OSVÁT

A baranyai Laskón született 1450 körül, a Szent Ferenc-rend egyik legjelentősebb képviselője, a teológia tanára, a rend főnöke Magyarországon. Az obszerváns (a ferencesek szigorúbb ága) eszményeket képviselte, akárcsak mestere, Temesvári Pelbárt. 1511-ben halt meg.

Szónok és tudós volt, gondolkodásában még jellegzetesen középkori. A reneszánsz hozta szabadosabb és világiasabb életfelfogást és életvitelt

ellenezte és elítélte, nem érdeklődött különösebben még az egyházi irodalom szépirodalmi műfajai iránt sem. Beszédeiben nem szívesen hivatkozik példára vagy legendára. Terjedelmes beszédgyűjteményeit Európa-szerte olvasták, s annyira népszerű volt, hogy Rabelais híres regényében, a *Gargantuában* is emlegeti.

Ma már nevét nem teológiai jellegű munkássága őrzi, hanem azok a gondolatok, amelyek ezekben a művekben korának életéből eredtek, és a XV. század második felének szellemiségét tükrözik. A magyar szentek legendáiban például Laskai Osvát a hun–magyar rokonság kérdését érinti, mondván, hogy a hunszkita népet „most közönségesen magyarnak nevezük”. Egyik legfontosabb, a XVI. században uralomra jutó gondolata pedig az, hogy a török veszedelem Isten csapása: a magyarok bűnei miatt fenyeget a török, e bűnök közé viszont a szerzetesi, egyházi élet elvilágiasodását éppen úgy besorozza, mint az eretnekséget, amely nemcsak a Szerémségre volt jellemző, hanem Baranyára is. Nem véletlen, hogy Hunyadi János szerzetes prédikátorának, Kapisztrán Jánosnak az életrajzát is megírja.

Laskai Osvát prédikációinak különös jelentőséget a legújabb történeti kutatások tulajdonítanak: az 1514-es magyar parasztháború ideológiájának mélyén Laskai Osvát nézeteit mutatják ki, minthogy éppen az obszerváns ferencesek voltak megbízva a keresztes hadak toborzásával, később pedig elsősorban ezek a szerzetesek voltak a seregek papjai, ideológusai is, miután megtagadták Bakócz érseknek az engedelmességet, s lényegében maguk is eretnekek lettek. Elsősorban Laskai Osvát beszédgyűjteményében fedezhetők fel azok a gondolatok, amelyek Dózsa György paraszthadaiban társadalomkritikaként éltek. Laskai hirdette ugyanis, hogy az emberek természetes állapota az egyenlőség, s bár Isten megengedte, hogy az egyik ember a másikon uralkodjék, „mostanában azonban ... az erőszak lett az igazság”, a „szegények ügyét és igazságát a mostani kegyetlen bírák lábbal tiporják”, jogtalan adókkal, nehéz terhekkal sújtják, „a hatalmasok a szokás ellenére is jogtalanul zaklatják a jobbágyokat”. Laskai szerint az ilyen földesúr „tolvaj és rabló s örök bűnben leledzik”, éppen ezért alattvalói sem kötelesek adót fizetni nekik. Hangja nemegyszer olyan éles, hogy elképzelhető gondolatainak népszerűsége az urak ellen forduló jobbágyok között: „Ó, ti előkelő urak – írja Laskai –, kik a szegények verejtékéből virultok, a szegények börtén és éhségén híztok, ha az elsorolt igazságtalanságokkal bűnbánóan nem hagytok fel ... az Úr dicsőséges arcát nem látjátok meg!...” Vagy: „Az elnyomított szegények az Úrhoz kiáltanak bosszúért könyörögve, és kiáltásuk el is jut az Úr füleihez, aki Mikeás próféta által mondotta: Halljátok, Jákob fejedelmei és Izráel házának vezérei, vajon nem a ti dolgotok-e tudni az ítéletet, kik gyűlölik a jót, és imádják a gonoszt, kik erőszakkal lenyúzzák a nép bőrét, s még csontjaikról is lerágják a húst...?”

A huszita eretnekségtől az obszerváns ferencesek lázas látomásaiig így vezet egyenes út, s teszi jellegzetessé a XV–XVI. század magyar irodalmának vidékeinken keletkezett vagy innen táplálkozó műveit, miként Szerémi György példája is bizonyítja.

SZERÉMI GYÖRGY

Az „utolsó középkori író” volt Szerémi György, vagy ahogy magát latin nyelven nevezi, Georgius Sirmiensis. 1490 körül született Kamoncon, a huszitizmus egykori szerémségi központjában, mely a XV. század második felében és a XVI. század elején a borkereskedelem jelentős területe volt. Jobbágycsaládból származott, majd Corvin János környezetébe került. Gyulán tanult, és ott volt pap, majd II. Lajos, 1526 után pedig Szapolyai János egyik alacsonyabb rangú udvari papja. Sokfelé megfordult, Nándorfehérvártól (Belgrád) Lengyelországig. A mohácsi csatában nem vett részt, de látta a csatavesztés hírére menekülő királyné távozását Budáról, Szapolyai Jánost pedig a szultánnal való találkozásra kíséri el, ugyancsak Mohács mezejére. Buda török kézre jutása után fog műve írásához. 1548 után nincs adat életéről. Ebben az évben iratkozott a bécsi egyetemre.

Magyarország romlásáról című műve örzi nevét, melyet pártfogójának, Verancsics Antal érseknek az ösztönzésére írt konyhalatin nyelven. Nagyobb szabású történelmi mű megírására készült, és környezetének tagjait, ismerőseit arra kérte, írják meg egyéni tapasztalataikat. Hogy Szerémi György miért latin nyelven írta munkáját, nem tudjuk, holott nagyon rosszul ismerte a latin nyelvet, éppen ezért csak sajnálhatjuk, hogy nem magyar nyelven írt, mint tették a többiek, akik Verancsics biztatására fogtak tollat. Művének életrajzi vonatkozásaiból viszont kiderül, hogy jól tudott szerbül; a nyelvet még otthon tanulta meg, mert a XV. század végén Kamoncnak már volt szerb lakossága is. Ezért lehetett a Fekete Ember, Jovan Nenad követeinek tolmácsa is.

Művében Magyarország történetének eseményeivel foglalkozik. A Hunyadi János halálát (1456) követő esztendőök eseményeinek előadásával kezdi, elmondja Hunyadi László tragikus történetét, majd a Mátyás uralkodásának éveit ismertető részek után részletesen foglalkozik az ország „romlásának” történetével, a török előrenyomulásával, a magyar főurak pártoskodásával, a parasztháborúval s a mohácsi csata után bekövetkezett országos zűrzavarral és főúri anarchiával, amelyet végeredményben Buda 1541-es török kézre való jutása zárt le. Szempontja a történelmi események megítélésében köznépinek nevezhető: írott forrásokra nem hivatkozik, de a maga tapasztalatain kívül bőven felhasználja azokat a véleményeket, amelyeket jártában-keltében hallott. Ebben a történelemfelfogásban a Hunyadi-ház tagjainak, elsősorban Hunyadi Jánosnak és Mátyásnak, valamint Corvin Jánosnak, Mátyás természetes fiának, központi szerep jut, hisz csak az erős nemzeti királyság központosított hatalma tudta volna elhárítani a török veszélyt s megakadályozni a magyar főurak önkényeskedését. A Hunyadi-házon kívül leplezetlen rokonszenvvel beszél Dózsa paraszthadairól, s ugyancsak így beszél el a Fekete Ember mozgalmának a történetét is. Nem véletlen tehát az sem, hogy a Hunyadi János halálát követő évtizedek történetét Szerémi az árulások szakadatlan láncának tartja, állítva, hogy az árulás vitte az országot a pusztulásba, nem a török ereje. Az események ilyen értelme-

zésében nyilvánvalóan befolyásolta szerémségi születése: árulás miatt veszett el Szerémség, pusztult el szülőföldje, s vált maga hontalanná.

Írói magatartását profetikus ihletettsége jellemzi elsősorban. Katolikus pap volt ugyan, ki a reformációt elítéli, de ugyanakkor husziták unokája, egy kissé középkori eretnek is, megszállott egyéniség, aki szívesen lenne prófétája egy új Hunyadi Jánosnak. Művének is éppen ezért még a középkori vallásosságban gyökerező látomás az alapegysége. A középkori révült barátok voltak igazi lelki rokonai. Három évvel a mohácsi csata után például ez volt a látomása:

„Én pedig Lőrinc vértanú előünnepén víziót láttam, amíg Bodrogon tartózkodtunk a Duna mellett, hogy a halottak vecsernyét és vigiliáját olvastam. A törökök császáranak tábora jobbra tőlünk a Duna túlsó részén volt. Fényes nap volt. A törökök császáranak tábora fölött felhő függött olyan módon, mintha nagy asztag lenne. S én, György, ezt a víziót láttam: a felhőben megjelent egy király, az angyali koronához hasonló volt a fején, s mindkét kezében nagy pörölyt emelt feje fölé. Lába alatt egy nagy fejedelem feküdt koronával; ez a fejedelem egyszerű volt, s olyan volt, mint az ártány...”

Szerémi György emlékiratának igazságát egészen az elmúlt évekig a történetírás kétségbe vonta. A legújabb kutatások fényében azonban kétségtelen, hogy ha műve részletei nem is állják ki a tudományos kritikát, a történelem menetének megítélésében igaza volt – kora írói között egyedülálló módon.

Szerémi György emlékirataiból címen Bori Imre válogatásában és kísérőtanulmányával jelent meg egy kötet Újvidéken 1996-ban.

A MAGYAR NYELVŰ VILÁGI LÍRA KEZDETEI

A XV. század végéről és a XVI. század első évtizedeiből fennmaradt világi jellegű hat magyar vers közül kettő minden kétséget kizáróan tájainkhoz kapcsolódik, egy pedig némi fenntartással sorolható a másik kettő mellé. Idevalósi volt az a Gergely, aki versben énekelte meg Jaksics Demeter veszedelmét, Szabatkai Mihályt pedig már szabadkai származása révén is az irodalmiság e tájakon alakuló egyéniségeként tarthatjuk számon. Apáti Ferenc hovatarozása ellenben mindmáig kétséges: legalább annyi érv szól a Bodrog vármegyei Apáti mellett, mint amennyi valamelyik dunántúli Apátiból való származását igazolja. Ha tehát elfogadjuk a verséből kiolvasható jellemzők alapján, hogy a bodrogi Apátiból (Apatin) származott, akkor két deák típusú és egy vágáns típusú dalt vehetünk szemügyre.

S nem véletlenül: a Bácska, a Szerémség és Szlavónia nemcsak az egyházi, hanem a világi nagybirtok sűrűségével is kitűnt, fejlett gazdasági élete pedig már eleve lehetővé tette, hogy a papi és a világi értelmiség aránylag nagy számban vegyen részt mind e vidékek, mind pedig az ország életében. Jelezzük csak, hogy a bácsi érsekség, a szerémi és a

pécsi püspökség, a titeli, a bácsi prépostság, a hiteles helyek s nagyszámú kolostor – az egyházi szabályzatokban előírt iskoláikkal – az értelmiségieket nemcsak foglalkoztatta, hanem képezte is. Deák is nagy számban akadt tehát errefelé, és amikor az irodalomtörténet-írás a literátusok (deákok) jelenlétét akarja bizonyítani, ismét csak jellemzően, adatait a vidékeinkkel kapcsolatos oklevelekből meríti az 1330-as évektől egészen a XV. századig. A deákság e köréből került ki Gergely, aki minden valószínűség szerint Jaksics Demeter birtokai egyikét igazgatta gazdatisztként vagy intézőként, s megcsillant előtte ura jóindulatából a felemelkedés lehetősége is, amelyet aztán Jaksics Demeter halála foszlattott szét Szendrónél (Smederevo), amikor is törökországi követségéből hazafelé tartva egyik török ellenfele személyi bosszúból megölte. Gergely tehát kicsöppent a szolgálatból, s Gerézdí Rabán feltételezése szerint vándorénekes lett: „Ő is, hacsak nem tévedek, vándorénekes lett, aki a sokadalmakat látogatta, udvarházzal udvarházra, végházból végházba járva, a Délvidéken énekmondással keresi kenyerét. A jelen ének repertoárjának egyik kedvenc darabja lehetett. Nemcsak a téma érdekessége tette azzá, hanem a szerző »bennfentessége« is: személyének, sorsának szoros összefonódása a megénekelt eseményekkel nagyban emelte éneke becstét és hitelét.” A Jaksics Demeter veszedelmét és veszését elmondó ének (különben töredék!) tehát a históriás énekek közé sorolható. Személyes érdek hatja ugyan át, de a vers a neves főúr halálának történetét mondja el, „lött dolgokról” beszél, s első fennmaradt emléke a magyar nyelvű veszedeleménekeknek, amelyeknek virágkora a XVI. század.

Deák volt Szabatkai Mihály is, akinek a nevét a versfők őrizték meg (MIKHAEL DE ZABATKKE). Kideríthető, hogy nem volt humanista műveltségű, bár versfőiből ítélve a latinhoz is érthetett, szemlélete azonban jellegzetesen „vidékie”, és ő is „nagy kedvében” szerzi énekét, mint majd több XVI. századi társa. Énekét 1515. április 23-án, a Szent György napját megelőző napon költötte.

Versének célzata propaganda jellegű, benne ura, Beriszló Péter veszprémi püspök érdekében agitál, ellenfeleit akarja meggyőzni énekével, s a dicséret szavait, ügyes költői fogással, az ellenséggel, a szendrői béggel mondatja el, kit Beriszló legyőzött, s ez a vers egyik legérdekesebb részlete egyúttal: az epikus ének lírai jelleggel telítődik meg, s él egészen Zrínyi „veszedelem-eposzáig” az ilyen betétek költői lehetősége. Énekével a szerző urának érdekeit szolgálja, éppen ezért kell Szabatkai Mihályt „világi, kisértelmiségi familiárisnak” tartanunk, ki Beriszló Péternek vagy valamelyik birtokán élt, vagy pedig seregében szolgált. „Szerzeménye – Gerézdí Rabán szerint – a deák típusba tartozó familiáris propaganda költemény...”

Feddő ének a harmadik, talán a bodrogi Apátiból származó Ferencé, akinek szövegét a *Peer-kódex* őrizte meg, nyilvánvalóan csonkán, mert a versfők alapján állíthatjuk, hogy egy strófa elveszett, s hiányzik a szokásos záró versszak is, amely a vers megírásának körülményeiről szokott tájékoztatni. A versfők ugyanis ezt a nevet adják: FRANCWSCS APATI.

Gerézdi Rabán ugyan a dunántúli Apátit tartja a szerző szülőhelyének, a vers indítékai azonban a Bodrog megyei Apátit valószínűsítik: a török veszély errefelé sokkal közvetlenebb volt, mint a messzibb Dunántúlon, s a parasztháborúnak is itt volt olyan epizódja, amely magyarázat lehet Apáti Ferenc versének egyik szakaszára.

Műfaja szerint cantilena Apáti Ferenc szerzeménye, melyben „játékosan, gunyorosan kiéneklí az egész Mohács előtti magyar társadalmat, helyesebben, amit ő magyar társadalomnak tartott”. Valószínűleg köznemes volt, akiben olyan indulatok dolgoztak, mint a vele egykorú Szerémi Györgyben – kritikája kíméletlen, pórt és nemesurat vagy apátot egyaránt bírál, s az ország életét az erkölcsi, társadalmi fertő mélypontján látja. A „régí szép időket” emlékezetében őrző, kora állapotaival elégedetlen ember panasza ez a vers: mint aki kora elé a Hunyadiak országának tükrét tartja, s Mátyás korszaka a mértéke.

Valószínűleg a mohácsi csatát megelőző időkben, tehát az 1520-as évek elején keletkezett, minden bizonnyal 1514 után, ahogy a lázadó parasztságról szóló strófája is jelzi. Egy kétségtelenül gazdag énekköltészet egyetlen emléke a vers, melyet az irodalomtörténet-írás a vágáns típusú dalköltészet példajaként tart számon. A vágánsok szóltak korukról szerte Európában olyan módon, mint Apáti.

Ez az énekköltészet tehát, amely a XV. század végén megszólalt, már a reneszánsz idejében, még a középkori élet- és versfelfogást tükrözi. A humanizmus „magas” kultúrájával szemben ez a közhasznúbbat, a közismertebbet, az anyanyelvű kultúrát és irodalmat példázta, s élvezői, hallgatói és olvasói is elsősorban világiak voltak, azok, akiket a török veszedelem nemsokára megsemmisít majd.

A RENESZÁNSZ VONZÁSÁBAN

Az Olaszországból érkező és a reneszánsz szellemét hozó új eszmék először az akkor Délvidéknek nevezett területeket és Horvátországot érintették, s nem véletlen, hogy ennek első hullámában túlsúlyban „délvidékiek” vannak. Ahogy az országos politikában is az itteni birtokos főnemesség játssza a döntő szerepet a XIV–XV. században, uralomra segítve az első Anjou-királyt, Károly Róbertet, a Nagy Lajos halálát követő évtizedekben e nemesség párharcában kerül majd uralomra a Hunyadi-ház is.

Szlavóniai–bácskai is tehát a magyarországi humanizmus kora: neksei (našicei) birtokos az a Demeter, aki az Anjouk pénzügyi reformját végrehajtja, Körös megyei Vitéz János, a Hunyadiak vezető értelmiségi egyénisége, Kesincén született Janus Pannonius, Bácsott érsek Váradi Péter, és szerémségi származású már a Jagellók idején Brodarics István, Mohács történetírója is.

A köznemesi-köznépi, lényegében anyanyelvű egyházi és világi kultúra fölött tehát fokozatosan kialakul egy latin nyelvű, reneszánsz ihletésű műveltség, mely „új” lesz amaz középkori jellege ellenében. A ránk maradt szövegek, az oklevelek megőrizte adatok tanúsága szerint nemcsak a nagy jövedelemmel rendelkező egyházi emberek szűk körében volt divat a humanista magatartás. A XV. század végén már a jogtudó egyházi és világi értelmiség egy aránylag szélesebb rétegében is megfigyelhető, miként azt Drági Balázs bácsi udvarbíróának, Bács megye alispánjának és Nándorfehérvár udvarbírójának a példája is bizonyítja, kinek Thuroczi János dedikálja *Magyar krónikáját*. Drági Balázs nem volt ugyan humanista a szó legszorosabb értelmében, de irodalmi érdeklődése már nem középkori jellegű. Viszont szenvedélyében is humanista Megyericsei János, aki Körös megyei családból származott, rangját tekintve secretarius, papi méltóságát nézve gyulafehérvári kanonok, s a római feliratok első szenvedélyes gyűjtője lesz. Drági Balázs az egyik véglete tehát a magyarországi humanizmusnak; barátjával, Thuroczi Jánossal a magyar őstörténet kérdéseit vitatja, ahogy arról Thuroczi művének ajánlóleveléből értesülünk: „Ezekben az esztendőkbén egyenlőképpen folytonos nyugalomban tétlenkedvén, mindenféle rendbéli dolgok kerültek elénkbe, beszélgetés közben nyájas vitákba, gyakran könnyű civódásszámba menő szóváltásokba elegyedtünk. Különböző véleményeket hangoztattunk a tekintetben, mi volt a magyar nemzet őstörténete, s a világ mely táján termettek a magyarok, s honnan jöttek e tájra, melyet hajdan Pannóniának neveztek, most meg a magyarokról Magyarország a neve? Kutatás céljából végül is átforgattuk az e dolgokról szóló históriákat. Szorgos olvasással végigböngészünk ezeket és a világnak szittyaföldi részére vonatkozóan, ahonnan a magyarokat származtatják, sok minden került elő belőlük, amit feledtek, vagy nem olvastak, vagy egyes írók állításait mellőzve írtak össze...” A másik véglet kétségtelenül a római feliratokat gyűjtő Megyericsei János, aki költő is volt, de arról sem feledkezik meg, hogy számba vegye azokat, akiknek a Dráva mente volt szülőházjuk. Egyetlen fennmaradt verse, sírfelirata is ezt bizonyítja:

*Ha nem emészt az Irigység, és más hírneve nem bánt,
Nézd e nyugodt betűket s kőbe faragva e dalt:
Hárman lettünk híres költők rokoni vérből,
Merre a Dráva vize öntözi Pannoniát.
Első volt Janus, ki először hozta hazánkba
A gyönyörű Helikon zöld koszorús szüzeit.
Másik költő volt a Garázda család fia, Péter,
Ki hazahozta utóbb a dalos Aoniát.
Végül is én, az utolsó költő rokoni nemből,
Művelt Pieridák harmadik éke valék...*

(Saját sírfelirata. Tóth István fordítása)

E két véglet között helyezhető el a magyarországi humanizmus három nagy egyénisége, a levélíró Vitéz János, valamint Váradi Péter és a költő Janus, majd a varasdi (varaždini) születésű Hagymási Bálint (kiről 1516 utáni adat nem maradt fenn), *A bor és a víz dicséretéről és kárhoztatásáról* című művecske szerzője, és Brodarics István, ki már Erazmusszal is levelet vált.

A nagy lelkesítő kétségtelenül Vitéz János volt, a magyarországi humanizmus első példaképe és pártfogója. A Körös megyei Zrednán született magyar nemesi családból, apja Dénes, ő Zrednai János néven iratkozott a bécsi egyetemre, de tanulmányait nem fejezte be. Felemelkedését családi kapcsolatai biztosították: anyja Garázda lány volt, rokona a Szilágyi és a Hunyadi családoknak. A királyi kancelláriába 1433 táján került, onnan útja töretlenül emelkedik 1465-ig, amikor esztergomi érsek. 1472-ben halt meg, a Mátyás király ellen szőtt összeesküvés izgalmai következtében.

Vitéz János irodalmi működésének emléke leveleskönyve, darabjai legnagyobbbrészt az államügyekkel kapcsolatosak, s ami ezekben a levelekben humanista jellegű, nem csupán a hivatalból levelező Vitéz gondolata, hanem azé a köré is, amelynek élén az uralkodó állt, Hunyadi Jánostól Mátyásig. Jelentősebb nyilvánvalóan Vitéz Jánosnak a humanista magatartása: könyvszeretete, irodalompártolása, a tehetséges ifjak felkarolása. Tudjuk, az ő támogatásával került ki Olaszországba a rokon fiú, János is, aki majd Janus Pannoniusként tér haza. Egész köre alakul ki: az ő neveltje Janus, azután a másik nagy Dráva menti költő, Garázda Péter, Váradi Péter s többen, kik a királyi kancelláriában dolgoznak, s magasabb műveltségre tettek szert. Legtöbbje sorsában is osztozik. Amikor Janus Pannoniusszal szövetkezve összeesküvést sző Mátyás ellen nyugati hódító törekvései miatt, vele bukik lényegében egész társasága is.

JANUS PANNONIUS

1434-ben született Kesincén, nem messze a Dráva torkolatától, kisenemesi családban. Apjáról szinte semmit sem tudunk, egyes adatok szerint asztalos volt. Anyja, Borbála, korán özvegyen maradt, és nevelte, még három gyermeke mellett, tizenhárom éves koráig a fiatal Jánost is, aki Vitéz János jóvoltából Olaszországba mehet tovább tanulni, s éveken át él Ferrarában. 1458 nyarán érkezik véglegesen haza olasz földről, majd egymás után gyorsan elnyeri a méltóságokat, s alig egy esztendő múltán már pécsi püspök és a királyné kancellárja. 1466-ban súlyosan megbetegedik, de sorsát az 1467. évi, Mátyás-ellenes összeesküvése pecsételi meg. Amikor Mátyás leleplezi ellenfeleit, János előbb Pécssett húzódik meg, majd életét mentve Olaszországba indul. De csak a Zágráb melletti Medvevár (Medvedgrad) jut el. Barátainál megállapodik, s itt is hal meg 1472. március 27-én.

Költővé Olaszországban válik: az iskolai versírási gyakorlatokon és témákon túl itt szólal meg először ihlető élménye, az, hogy barbárnak tartják, s ő dühösen, később szellemes, csípős válaszaival védekezik. Egyelőre szülőföldje az egyik emberi tehertétele: Ferrarában tudja és tanulja meg, hogy mit jelent „barbárnak” lenni a jóval kulturáltabb, városiasabb Olaszországban, és önérzete nemcsak összeütközésekbe sodorja, hanem védekezésének is egyetlen lehetséges formája. A másik, hogy tehetséges költő. Humanista szokás szerint nevet is vált, s a magyar János szóból képzett Janusnak nevezi magát – a kétarcú római isten nevére is utaló módon.

Aki „barbárként” indult Itáliába, költőként érkezik haza, s mintha kárpótolni akarná az évek óta gyülemlett sérelmeket, a költői hírnév vigasztalásával énekl:

*Eddig Itália földjén termettek csak a könyvek,
S most Pannónia is küldi a szép dalokat.
Sokra becsülnek már, a hazám is büszke lehet rám,
Szellemem egyre dicsőbb, s általa híres e föld!*
(Berczeli A. Károly fordítása)

Magasra hazai költészetében emelkedik. Nem udvari költőként, aki Mátyás tetteit köteles énekelni, hanem emberként, ki testének és lelkének bajait szólaltatja meg, s elsőként éli és írja meg, mit is jelent valóban költőnek lenni Pannóniában, hol a kies költői berek helyett hadseregek lánzszaerdeje kínálja csak látványát, a szelíd örömeiket pedig a táborozások sanyarúbb, életveszélyesebb foglalatosságai zárják ki, s aki legszívesebben csendes könyvtárszobában töltené idejét, udvari intrikák, diplomáciai ügyek és hadi készülődések izgalmi közepette kénytelen élni. Ha Itáliában azt tanulta, mit is jelent barbár földről érkezni, itthon azt érzékeli, mit jelent költőnek lenni:

*Mert ad a hely, de el is vesz a szellemtől – ki tagadná?
S látszik a versen, hogy merre, hol is született.
Rég a latin környék latinabbá tette a versem,
Barbár táj barbár szóra kapatja a szám.
Hozd ide Vergiliust: hamisan fog szólni a lantja;
Vagy Cicerót: itt elnémul a nagy Ciceró.*
(A Narni-i Galeottóhoz. Csorba Győző fordítása)

Magányosnak érzi és tudja magát. Az ember a korai halál előérzetében él, a költő értő közönség híján magának énekel:

*Mért dalolok? hisz nincs, aki olvas, nincs, aki hallgat.
– Versemet olvasom én, s hallgat a Múzsza-sereg.*
(Vitusra. Weöres Sándor fordítása)

A gyors költői válaszokat epigrammákban adja Janus most is, mint tette Ferrarában. Ám igazi műfaja az intim vallomásokat hordozó elégia. A Dráva és a Duna menti szülőföld itt, ezekben a versekben nyúl ismét utána, s tartja fogva, mi több, viszi a korai halálba is. Ha nem a török veszélyeztette vidék szülötte, s nem pécsi püspök, másképpen ítéli meg Mátyás ausztriai politikáját. Így politikai és költői szempontból is számba kell vennie szlavóniai születésének tényét. Amikor anyja halálát siratja, gyermekkorának képei vonulnak fel elégiájában, amikor lázasan, betegen hányódik a haditáborban, a tőle messze maradt bátyját és nővérét emlegeti, és költői végrendeletében (*Mikor a táborban megbetegedett*) úgy rendelkezik, hogy szülőföldjén temessék el. És utolsó nagy verse, *Az árvíz* című is a nagy vizek ölelte föld képével telítődik, idézve a Marost, a Tiszát, a Drávát, a Szávát és az északi nagy vizek főnökét”, a Dunát, melyeknek vizei egybeszakadva fenyegetik az emberi munkát és boldogságot.

Költői hírneve azonban halála után vált termékenyítővé: Garázda Péter és Megyericsei János büszkén vallják magukat Janus költői utódainak, s többen az ifjabb humanisták közül verseinek sajtó alá rendezésével áldoznak emlékének. Váradi Péter verseinek egy részét gyűjti egybe, Brodarics István a híres olasz kiadóval, Aldus Manutiusszal levelez Janus-művek kiadása ügyében, Istvánffy Pál ugyancsak a kiadás körül szorgoskodik.

VÁRADI PÉTER

Váradi Péter nevéhez fűződik a bácsi reneszánsz központ megteremtése, a magyarországi reneszánsz szélesebb körében is jelentős szerepet biztosítva érseksége székhelyének.

Nagyváradon született 1450 körül, Olaszországba Vitéz János küldi tanulni, onnan hazatérve pályája gyorsan emelkedik: a királyi kancellária írnoka, csakhamar titkár, majd főkancellár, Mátyás minden politikai tervének tudója. 1480-ban kapja meg a bácsi érseki címet. Azután máig sem megmagyarázott okok miatt kegyvesztett lett. Mátyás a messzi Árva várába száműzi 1483-ban, s fogságából csak Mátyás halála után szabadul Corvin János hívéként. Bácsott szinte véglegesen 1490-ben telepszik meg, hátat fordítva az udvari életnek és intrikáknak. 1501 nyarán már nem élt.

Élete a reneszánsz fő áramában alakult: tanult egyéniség, a humanista tudományok ismerője, az irodalom barátja. 1483-ban ő gyűjti össze és íratja könyvbe Janus Pannonius epigrammáit, amikor pedig Bácsra költözik, a még középkorias erődítményt átalakíttatja az új, reneszánsz ízlés szellemében, ahogy arról egyik fennmaradt levele tudósít.

Bácsott vele van könyvgyűjteménye is, amely nem olyan gazdag ugyan, mint a királyé Budán, de a reneszánsz ember ízlésének, igényének nyilvánvalóan megfelelt. Természetesen nemcsak vallásos könyvek voltak könyvtárában, hanem az akkoriban újra felfedezett római írók is. Az

olasz humanista, Philippus Beroaldus például egyenesen Váradi Péternek ajánlja a híres ókori szerelmi regénynek, Apuleius *Aranyszamarának* új kiadását. Levelei alapján tudjuk, hogy ismerte a latin írók legtöbbjét, többször idézi is őket. Különösen Bácsott szorgalmas olvasó is lehetett, kevés ránk maradt könyve egyikében ott a bejegyzése is: „Bácsott, 1495. október 12.” A török előrenyomulása pusztította el ezt a gonddal gyűjtött könyvállományt. Manapság összesen három olyan könyvet ismer a kutatás, amely minden kétséget kizáró módon Váradi Péteré volt. Kolozsvártól Bolognáig szóródtak szét, s emlékét ma elsősorban a kortárs olasz humanista feljegyzés őrzi, amely szerint Váradi Péternek „a tudományok minden nemét felölelő könyvekkel igen gazdagon ellátott” könyvtára volt.

Könyvnyi levele maradt ránk, mindegyike a humanista levél szabályai szerint készült. Egyik része a leveleknek országos ügyekről szól, és a béke gondolatát szolgálja; a feudális urak torzszalkodásait igyekeznek csillapítani, más leveleiben jobbágyai üldözése ellen tiltakozik, és birtokai védelmében levelez, többek között Borgia Sándorral, Pétervárad urával, ki éppen Váradi Péter érseksége idején lesz VI. Sándor néven római pápa, a birtoklási jog visszaszerzése ügyében. Legjelentősebbek azonban azok a levelek, amelyekben önmagáról, életkörülményeiről, ténykedéseiről beszél.

BRODARICS ISTVÁN

A mindinkább fenyegető török veszély árnyékában, majd a török háború s Mohács idején él a magyarországi humanizmus jelentős egyénisége, Brodarics István, aki látta még a Mátyás korabeli virágzó életet, s szemtanúja lehetett a mohácsi csatavesztésnek és az azt követő zürzavaros időknek.

Szerémségi vagy szlavóniai származású volt, az 1470-es évek legelején született, s mint annyian abban az időben, a pécsi püspök támogatásával tanul Páduában, és szerez kánonjogi doktorátust 1506-ban. Itthon pályája felfelé ível: Zágrábban kanonok, Pécsen prépost, bekerül a királyi kancelláriába, innen a szerémségi püspöki székbe és a királyi kancellária élére éppen 1526-ban. Fényesnek indult életpálya rajza bontakozik ki ezekből az adatokból. Itáliát jól ismeri, követségben többször is megfordul ott, s ő az, akit II. Lajos a csata előtt tréfálkozva ugyancsak a pápához akar küldeni, eszközölje ki a sereg szentté avatását. Maga is pártfogója tehetséges fiataloknak: a Páduában tanuló Fortunatus Mátét egy Seneca-kiadás elkészítésében támogatja, később azon dolgozik, hogy nagy földije, Janus művei megjelenjenek nyomtatásban. A török veszedelem azonban szüntelenül beleszólt humanista tevékenységébe: a csendesebb foglalkozásokat otthagya neki is Mohácson kell lennie, hol derekasan harcolt, csapattal egészen a török ágyúig tört előre. A vesztes csata után a királynéhoz siet Pozsonyba, s történeti művének megírásába kezd, hogy 1527-ben már nyomtatásban is megjelenjen *Igaz leírása*.

Ebből a latin nyelvű, nem nagy terjedelmű munkájából az is kiderül, hogy kitűnő író volt, előadása pedig csak nyert azzal, hogy szemtanúként élte át, amiről írt: a mohácsi ütközetet. „Tömörsege ellenére is teljes tájékoztatásra törekszik – írja róla Horváth János. – Előrebocsát minden szükséges tudnivalót: a főtisztségek viselőinek jellemzését, a török-magyar viszony közvetlen előzményeit, az országnak vázlatos, a szóban forgó területnek részletező földrajzát... Világos, szuggesztív szerkezete egyik főerénye. Térben, időben egyre összpontosítóbban halad célja felé, s tájékoztató modorát fokról fokra élményszerűbb megjelenítés váltja fel. Innen lenyűgöző érdekessége, mely szinte a személyes jelenlét izgalmait önti át olvasójába minden különösebb mesterkedés nélkül...”

Hogy a híres európai humanista, Erazmus híve és követője volt, a mohácsi csatát követő évtizedben mutatkozik meg, hiszen emberi természetének is nyilvánvalóan Erazmus békevágya felelt meg legjobban. A humanista „nyájasság” közelebb állhatott hozzá, mint a visszavonásnak az az ördöge, mely a törökkel együtt mintegy megszállta a világot. Míg más főurak a nagyobb konc reményében hol Zápolya János, hol pedig Ferdinánd „királyságára” esküdtek, ő bocsánatkérő levélben jelenti be Ferdinándnak, hogy Zápolyát választja, és egészen haláláig elsősorban a béketárgyalásokon jeleskedett. Sokat utazott, járt Hollandiában is, levelezett Erazmusszal, elítélve az akkoriban fellángoló hitvitákat. Csak a békét áhította, és ezért kész volt mindig engedményekre is.

Fennmaradt mintegy ötven levelét is a békevággy hatja át, miközben a pusztulásról számol be, és reményvesztetten mereng a szülőföldjéről elillant béke hiánya felett, veszteségeit számba véve: „Nem említettem, hogy szerémi püspökből ismét pécsi prépost lettem: a püspökség minden vára és falva, az egész egyházmegye az ellenség kezén van: hétszáz fegyveresem volt, s egyetlen emberem sem maradt...” – írta a pápának 1526-ban. Leveleiben, akárcsak Erazmusnál, a béke panaszja szólal meg, a magyarországi humanizmus egy korszakának a záróhangjaként. De nem adja fel a reményt, hogy ha már országok felett csapnak össze a pusztulás hullámai, életében sikerül megvalósítani a békét. Keményebbé ritkán válik hangja, s leginkább talán abban a magyar nyelvű levélben, mit Thurzó Elekhez intézett, mondván: „soha többé utánatok nem fogunk járni, egyéb utat lelünk dolgonkban”.

Talán a legkeserűbb magyar humanista szállt vele sírba Vácott 1539. november 8-án.

MAGYAR NYELVŰ TÖRTÉNETÍRÓK

A szerémségi magyar nyelvű írásbeliségnek, amelynek olyan jelentős emléke van, mint a XV. századi *Huszita biblia*, utolsó lobbanása a XVI. század első felében volt, már nem íróik szülőföldjén, hol a török volt az úr, hanem Verancsics Antal érsek környezetében, akinek biztatására

vagy felkérésére írták meg hárman is tapasztalataikat, szóltak azokról a történelmi eseményekről, amelyeknek szem- vagy fültanúi voltak. Két ilyen szerémségi író is számon tartunk ebből az időszakból, s mindegyikükre az jellemző, hogy művüket már nem latinul írják, mint tette Szerémi György, hanem magyar nyelven; s ezzel valójában a magyar nyelvű szépprózának és történetírásnak is úttörői között kell tudnunk őket: a reneszánsz kor latin nyelvű humanista írásbeliségét így váltja fel a magyar nyelvű világi jellegű irodalmiság.

Kettejük közül kétségtelenül Zay Ferenc a jelentősebb és érdekesebb egyéniség. Valkó megyei kismemesi családból származott, apja Péter, anyja Kamarás Borbála, kitől írni és olvasni tanult meg írónk. Valószínűleg 1505-ben született. 1526-ban került II. Lajos király udvarába apródnak, miután állítólag járt a páduai egyetemen is. Ismerte az olasz nyelvet, de tudott szerbül is. Urát elkíséri Mohács alá, ott van a tragikus kimenetelű csatában, majd akárcsak a legtöbb bácskai, szerémségi nemes, ő is Ferdinánd-párti lesz, tehát nem a törökökkel kötött béke, hanem a háború híve. 1530 körül egy huszárcsapat parancsnoka a Dráva vidékén, és vitézkedése jutalmaként az elveszett szerémségi birtokok helyébe a Trencsén megyei Ugrócot kapja jutalmul a királytól. 1548-ban Egerben Dobó István kapitánytársa, 1553 és 1557 között Verancsics Antallal követségben van Törökországban, minthogy jól ismerte a Balkán-félsziget népeinek nyelvét, s tudott törökül is. Majd a dunai hajóhad parancsnoka, Kassa főkapitánya. 1570-ben halt meg.

Színes, történelmi regénybe illő az élete. Ám katona létére sem volt idegen tőle a humanista könyvszeretet. Már apródként kezdi a könyveket gyűjteni, olvassa a latin történetírókat, de Ovidius verseit is. Érdeklődésére mi sem jellemzőbb, mint hogy nemcsak Erasmus műveit akarja ismerni, hanem a németországi reformáció vezéreit is. Nem véletlen tehát, hogy amikor a šibeniki születésű Verancsics Antal biztatására nekifog történelmi műve írásának, ezt írásbeli jártassággal teszi, és műve az írásnak egy adott kultúráját tükrözi. Szerémségi lévén, a hozzá legközelebb álló történelmi eseményt, Belgrád 1521-es ostromát és elestét akarja megörökíteni, hiszen éppen ez az esemény volt sorsdöntő családja életében is: Belgrád elestével megnyílt az út a török hadak előtt Szerémség és Bácska felé.

Műve, *Az Landorfejirvár elveszésének oka e vót és így esött*, történelmi tárgyú, valójában emlékirat, mely egyes részleteiben már a szépírói alkotás erejét, láttató módszerét is előlegezi. Ezt állapítja meg a régi magyar irodalom tudósa, Horváth János is: „Emlékirata nem pusztán évkönyvszerű regisztrálása az eseményeknek ... folyamatos, szerves egységű elbeszélés ... de egysége nem csupán tárgyi és hangulati, hanem történelmet értelmező gondolati egység, okozati összefüggések láncolata. Mint címe is mondja, két ízületből áll: a vár elveszésének »okát« fejt ki előbb (ez valóságos lelki érdekű, oknyomozó szakasz), azután az ostrom lefolyását (»így esött«) beszéli el...” Zrínyi Miklós Mátyás-tanulmányáig –

Zay Ferencén kívül – ilyen jellegű és rangú alkotást nem tud felmutatni a régi magyar irodalom.

Horváth János a hatvani országgyűlés leírását valósággal lenyűgözőnek tartja, s a műveit „jeles irodalmi alkotás”-oknak minősíti. Zay Ferenc prózája ugyanis vérbő, erővel és a régi magyar nyelv vaskos szépségeivel teli, s a szülőföldnek a nyelvét örökíti meg. Egyben azonban tükre is Zay emberi egyéniségének, akit a holland rézkarcmeister, Lorichs örökített meg. Bizonyítandó, idézzük műve első mondatát:

„Midőn László király látta vóna, hogy ő hadakozással és fegyverrel Magyarországot a török ellen meg nem oltalmazhatja, ő maga es nem arra való volna, hogy hadakoznék, az magyari urak kedig (kikkel ő semmit nem bírhat vala) nem az ország oltalmára viselnének gondot, hanem kik mind őmaga hasznát keresné, és egymást gyűlöléssel és háborúval kergetnék, és ezalatt a török naponkint hatalmaznék, és a végvárakban mind Bosznába s mind Horvátországba és Tótország végébe sokat elvett vóna, kiket király csak költséggel sem tarthat vala az magabíratlanságtul, gondolta azt magában: hogy ő a törökkel frigyüt tegyen és megbékéljék vele...”

Történelemfelfogásban a törökkel szomszédos területek népének szemléletét fejezi ki, s ebből a szemszögből értékeli Mátyás politikájától kezdve a maga idejéig az eseményeket: előbb Mátyás Ausztria felé forduló hódító politikájában, később a főúri anarchiába fülő belviszonyokban jelöli meg a pusztulás felé vivő út állomásait, éles társadalomkritikaként is.

Bornemisza Tamás Buda 1541-es elesét mondta el személyes tapasztalatai alapján rövid prózai írásában, mely ugyancsak a szerémségi magyar írásbeliség érdekes emléke. Magát ugyan budai polgárnak vallja, életrajza szerint azonban Karomról – Karlócáról – származott, s vagy a török elől menekülve jutott családja Budára, vagy pedig, ami valószínűbb, Budán ő volt familiája kereskedelmi képviselője: ő árulta az akkor nagy híru szerémségi bort a fővárosban. Különben a XVI. század első felében igen sok végvidéki élt Budán: 1538-ban még a bíró is Valkó megyei, az 1541-es ostrom egyik áldozata pedig Bácsi Ferenc deák volt, akit a törökpartú urak négyeltek fel. Ez a Bácsi Ferenc a Zay méltatta hatvani országgyűlésen keltett közfeltűnést: szenvedélyes hangú levélben ismertette az országgyűléssel, hogy az ország romlásáért a torzsalkodó főurak a felelősek, és igájuk lerázására biztatott. „Werböczit, akin szerinte mindenki szeme függ – írja Bácsi leveléről a történész Bónis György –, arra kérte, ne tegye magát még nevetségesebbé. Azt mondják róla, már régen megvesztegették, eladta anyanyelvét és üdvösségét, csak hasznát keresi...”

Bornemisza Tamás, mint a legtöbben, a törökökkel szembeni ellenállás gondolatának a híve, Ferdinánd kezére akarta játszani a várat, s azok között a budai polgárok között volt, akik az éj leple alatt meg akarták Ferdinánd seregei előtt nyitni a kapukat. Buda azonban török kézre került, Bornemisza Tamásnak pedig menekülnie kellett a török fogságból szerencsésen kiszabadult családjával egyetemben, s immár elszegényed-

ve szorul a királyi országrészben könyöradományokra. Pedig gazdag polgár volt, mint írta is: „Isten tanú benne, hogy házamra jüttek: aranyos kupákat, jeles arany láncokat, ezüst mivet, selöm-marhát, aranyos atlaszt, kit ajándékba vittenek ki ekkoron császárnak az én házamból, többet tett tizenegy ezer forintoknál...”

Cím nélküli, nem nagy terjedelmű szövege a laikus polgár megnyilatkozása, az egykori köznyelv minden nehézkességével és szépségével egyetemben. Szép emléke ez a korszak emlékekben oly ritka, polgári jellegű kultúrájának. Maga így összegezi mondanivalóját műve utolsó sorai-ban: „Mindezeket penig egy örök emléközetért írtam meg, mert ezek mind így voltak, kinek csak fél részét sem írtam ki: ha ki penig kilömben mondaná, bizony vétket tenne az jámbor beszédében. Azért legyen az vége.”

A régi magyar próza „szerémségi stílusának” lezárását jelentik ezek a szövegek. A *Huszita biblia* vallási ihletésű prózájának kezdeménye ezekben a laikus, világi szövegekben él tovább.

Ezt bizonyítja egy szerémségi deák szövege is, amely Verancsics Antal feljegyzései között maradt fenn az 1514-es eseményekről. Ez a töredék, amely mintegy kiszakadt egy hosszabb krónikás feljegyzésből, Dózsa György paraszthadainak bácskai harcait örökíti meg. Mind forrásértéke, mind nyelve miatt érdeklél bíró emlék ez is:

„Ötödik kereszties hadnagy támada Nagy Antal, ki mind az egisz Bodrog vármegyét, Bács vármegyét feldúlá, ígeté, valahol nemes háza vala, sok vitézlő népet ölete, karóra vonata nagy sok nemes embereket, sok dúlás, fosztás után jöve Futakra, Terek Imreh lakóhelére, ki minden házát, lakóhelit elpusztítá. Onnan szállá alább Kamanc elleniben Baksa-falvára táborával, ki sok nemes embereket vonata karóra, egyéb kegyetlenségeket cselekedék.

Ez Nagy Antal vala sárközi nemes ember. Ennek támadott előszer. Ezt kejtá táborában: hol senki úr Magyarországbán nincsen, hanem csak László király, az ő fia Lajos és Székely György, ezután ő Nagy Antal...”

A BARANYAI REFORMÁCIÓ IRODALMA

A török előrenyomulás első nagy rohama szétrombolta a szerémségi és dél-bácskai művelődés lehetőségeit, és a Mohács alá vonuló török sereg nyomában mintha a pusztítás ördöge lépkedett volna. Kivételt képez Baranya, bár a felvonuló török seregek útvonalában feküdt, az eszéki Dráva-híd közvetlen közelében. A török hódoltság első szakaszait átvészelve majd akkor pusztul el, amikor az ottomán hatalom hanyatlani kezd, és visszavonulásra kényszerül.

Szinte egy egész évszázadot ölelnek fel azok az irodalmi emlékek, amelyek Baranyához kapcsolhatók, különösképpen, ha a még katolikus Laskai Osváttól vesszük számba a baranyai írásbeliséget a XVII. század elején élt Veresmarti Mihályig, aki református prédikátorként tért meg ismét a katolikus valláshoz.

Ennek az irodalomnak a fénykora a XVI. század második fele, amikor Sztárai Mihály a prédikátor Laskón, a vörösmarti iskolának rangja van, és a reformáció friss lendületében Hercegszőlősön zsinatot is tartanak, s úgy tűnhetett, hogy a hódoltsági területeken Baranya már-már olyan szerepet kap, mint amilyent végül Debrecen vagy Erdély játszott, különösen, ha a Dráván inneni, szlavóniai községeket is a baranyaiakhoz számoljuk. Ahogy ezeket a vidékeket a huszitizmusban Kamonc és Újlak vonzotta, úgy vonzza a XVI. század második felében a reformátussá lett Dél-Baranya szellemi élete környezetét. A XIV–XV. század folyamán a szlavóniai, szerémségi falvak szülőtteit Pécs tartotta püspöki székhelyként büvületében, hiszen két szlavóniai születésű püspöke is volt Pécsnek: Alsáni Bálint, aki a pécsi egyetem életében játszott szerepet, és Janus Pannonius. A XVI. században viszont Dél-Baranya szellemi sziget, ahova tudós papok, írogató reformátorok igyekeznek, és azóta sem tapasztalt szellemi pezsgésben tartják az életet a török zaklatások ellenére is: zsol-tárének zeng, író toll serceg, és egy-egy alkalommal látványos hitviták döntőbírói szerepe is várja a reformációval ismerkedő baranyai népet: a katolikus devotiós játékok után a magyarországi reformáció éppen Baranyában próbálja ki a hitvitázó dráma hatását, s válik egy-egy község az első magyar nyelven írott drámák sajátos színpadává.

A baranyai reformáció legjelesebb egyénisége, legrangosabb írója Sztárai Mihály. Harcias, tüzes prédikátor, akinek munkája nyomán gomba módra szaporodnak a református egyházak Baranyában, Szlavóniában és Horvátországban: hétévi működése után százhusz református egyház alapításáról beszél magyar és horvát nyelvterületen, minthogy mind ő, mind társa, Eszéki István, ismerte a horvát nyelvet.

Születési helye ma sincs megnyugtató módon tisztázva. Páduában járt egyetemre, Sárospatakon volt Ferenc-rendi szerzetes és egy zempléni nemes úr udvari papja, akinek oldalán részt vett a mohácsi csatában. A reformáció hívévé Sárospatakon szegődik, rendfőnökével, Kopácsi Istvánnal együtt, akinek nyilván része volt abban, hogy 1544-ben a baranyai Laskóra ment prédikátornak. Tíz évet tölt Laskón egyházszervezésben és szüntelen hitviták közepette, majd 1559 és 1564 között ismét Laskó papja. Az utolsó adat róla, hogy Sopronba akart menni. Halálának dátuma ismeretlen.

Nemcsak tüzes prédikátor volt, hanem irodalomértő, írogató egyéniség is. Bornemisza Péter szerint „noha értelmes és tudós ember, és sokat épített ... de őtet is meg bírja néha az harag, néha a bor is”, emberi alakját laskói anekdota őrizte még ott-tartózkodása után hatvan évvel is: ellenségein úgy fogott ki, hogy a „kerítéséhez, belülről, egy karót támasztott, tököt szúrt rá, ellenségei azt az ő kopasz fejének vélték, s annak estek neki nagy vitézül”. Szlavóniai győzelmes reformátori tevékenységét egy horvát versike őrzi, mely magyar fordításban így hangzik: „Teknő alatt pap vagyon, három asszony ül azon” – annak emlékeként, hogy ellenségei teknő alá rejtőzködtek előle.

Irodalmi tevékenysége sokoldalú volt. Laskón írta első hitvitázó drámáját, melynek címe: *A papok házasságáru! szerzett igen jeles komédia*. 1550-ben jelent meg nyomtatásban, ma már csak egy rövid töredéke ismeretes, de ebből is kitetszik, hogy Valkó–Vukovár környéki hitvitáinak témáját, a papok házasságának problémáját dramatizálta a drámai formát propagandisztikus célok szolgálatába állítva, és természetes, hogy a református prédikátor győz a pápával szemben. A magyar irodalomtörténet-írás Sztárai e szövegétől számítja a magyar nyelvű vígjáték-irodalom kezdetét. A mű szövegéből az is kiolvasható, hogy előadásra szánta, s valószínű, hogy a laskói iskola tanulói adták elő.

Laskón írta elbeszélő költeményeinek egy részét is. Közöttük van a bibliai Eleázár históriája (1546), mely egy hitéhez ragaszkodó ember történetét mondja el. Egy másik, ugyancsak bibliai tárgyú históriáját, mint maga mondta, a „tar papokkal való nagy itkezetiben” írta 1549-ben, Juditról pedig 1552-ben szerzett éneket, melyet a legkülönbnek tart mindegyik közül az irodalomtörténet-írás. Ugyancsak Laskón készült az a verses históriája is, amelyben egy maga korabeli eseményt mond el: Cranmerus Tamás angliai érsek kivégeztetésének története ez, melyet Sztárai „az igazi hitben való állhatatosság” követendő példájának tartott.

Vallási énekeivel kapcsolatban – ilyet is többet szerzett – írja Horváth János: „Nyári estéken magas, kerek dombon épült laskói temploma előtt, »hegedűje mellett szép hangos szóval, messze hallhatólag« énekelgette maga fordította zsoltárait, s istentiszteleten is először maga szokta azokat elénekelni. A műezzinek Allah nagyságát hangoztató s imára hívó, vontatott kiáltásai ellenében a Duna–Dráva köze szegény magyarjai ezekből az ő esténként felhangzó énekléseiből lelket meríthettek nyomorúságukban...”

Dél-Baranya első reformátorai közé tartozott Kákonyi Péter is, akiről az irodalomtörténet-írás nem sok adatot ismer, és a vidéket sem tudja bizonyosan kijelölni, ahonnan származott. Nevét költeményeinek versfői őrizték meg, és csak egy kései, 1647-es adat alapján állítható, hogy 1550 előtt Hercegszőlősön volt pap. 1544-ben e községben élt, ezt verse tanúsítja. Az Asvérus király történetét elmondó énekének utolsó versszaka ugyanis így hangzik:

*Ez éneket szerzé veszteg ültében,
Az Kákonyi Péter neves Szőlősben,
Ezer ötszáz negyvennégy esztendőben,
Csütörtökön az Farsang végében.*

Nem volt tehetség nélküli egyéniség. A régi magyar költészet jeles ismerője, Szilády Áron szerint „XVI. századbeli elbeszélő költőink közt első sorban foglal helyet”, „nyelve természetesen helyiel-közzel balladai rövideggyel lep meg, míg néhol az érzések s lelkiállapotok szintén nem bőbeszédű festésével képes megindítani”. Horváth János viszont a szerző tárgyválasztását dicséri, mondván, hogy a bibliai Eszter történetét írva

a szerző szeme előtt a maga világának képei lebegtek, mi több: egy másik hőse, Sámson, olyan, mint Toldi Miklós.

E korszakban, a XVI. század második felében Hercegszőlősön működött a vörösmarti születésű Veresmarti Illés író és prédikátor, és Laskón dolgozott, Sztárai Mihályt váltva fel, a korszak neves prédikátora, Szegedi Kis István, ki nemcsak Laskó papja, hanem egész Baranya református püspöke is volt.

A KÉT ISTVÁNFFY

A XVI. században Baranyában nemcsak az egyházi irodalom virágzott, hanem a világi is, elsősorban a két Istvánffy – Pál és Miklós, apa és fia – révén. Ha az egyházi irodalom központja Laskó volt, a világi irodalomé Baranyavár, ahol Tinódi Sebestyén is megpihent országjárása során, és 1542-ben írta énekét Perényi Péterről, aki 1532-ben a törökkel külön egyezséget akart kötni Mohácsnál. Az Istvánffy család ugyan nem Dél-Baranyában volt honos, de birtokszerzéseiben nemcsak Baranyavárig hatolt, hanem átkelt a Dráván is, és így vált a Varasd (Varaždin) környéki Vinica a család fészekévé. Egy köznemesi család emelkedéséről lehet tehát beszélni, s azt szemlélni, hogyan határozta meg a család politikai állásfoglalását birtokainak területi fekvése. Istvánffy Pál például a mohácsi csata után Zápolya János híve, később Ferdinándhoz pártol, és Horvátországban kap birtokokat jutalmul.

Istvánffy Pál a baranyai Kisasszonyfán (Kisasszonyfalva) született. Tizenkét éven át a páduai egyetemen tanult, 1530 táján érkezett haza, és Perényi Péter kétes értékű kalandja miatt került török fogságba. Ferdinánd szolgálatában politikai és katonai vállalkozásokban vesz részt. 1553-ban már nem élt.

Az irodalomtörténet-írás *Volter és Grizeldisz (Historia regis Volter)* című históriája miatt emlegeti. 1539-ben írta Zápolya János és Izabella házassága alkalmából. A kor kedvelt olvasmányává vált, aránylag rövid idő alatt három kiadást is megért. A széphistória műfajának úttörő alkotása ez a mű, és a későbbiek közül nem egy közvetlenül is kapcsolódik hozzá. Forrása Petrarca latin nyelvű elbeszélése volt, amelyet nemcsak fordított, hanem átköltve „magyarított” is, elmondva a hűséges asszonynak, Grizeldisznak történetét, ki zokszó nélkül tűri el ura iránti szerelmében a ráért csapásokat, és nyeri el végül jutalmát. Horváth János szerint Istvánffy Pál nem közönséges tehetség volt, és dicséri költői fogékonyságát, amellyel szövegének több helyét honi ízekkel telítette, s éppen ezért ebben a „költészet már vezérszerephez jut”. Kiemelhető pl. az idő múlását emlegető szakasza:

...Mert az idők miként folyó vizek mulnak;
Az ifjúságnak is virági elhullnak,
Az vénség utána mint egy farkas ballag...

Erről mondja Horváth János: „A folyóvíz-, meg a farkashasonlat Istvánffyé; a szép ritmus, az első sor lágy alliterációi, a két elsőben a hangszín változatossága: Istvánffyt dicsérik...” De ilyennek tartható a menyasszony-öltöztetés leírása is. Így öltöztek a XVI. században a magyar leányok az esküvőre:

*Az Grizeldisz leánt szépen felkészíték,
Kézzelel tapogatott haját ékesíték,
Aranyszál hajakkal közösleg illeték,
Szép gyöngykoszorókkal fejét ékesíték...*

A lakodalmi vigasságban pedig a vendégek többek között a Szent Iván tüzét is átugrálják:

*Az szent Iván tüzét fel-felrakták vala,
Mesterséggel azt mind csináltatták vala,
Udvarló vitéz nép azt ostromolja vala,
Az nap vigasságban el-aláment vala...*

Ilyen az a mondat is, amely a menyasszonyfogadáskor hangzik el Grizeldisz ajkán:

*De nagy vidámsággal leányt befogadá,
Mindaz kapuiglan elejben indula,
Megáldá, és mondta: Isten hozza jóval
Az én asszonyomat mind véle valókkal.*

Istvánffy Miklós, Pál fia, történeti műve révén került be az irodalomtörténetbe. 1538-ban született Kisasszonyfán, gyermekkorra egy részét Szigetváron élte le, majd Páduába megy ő is, akárcsak egykor apja. A magyarországi közeletben 1557-ben tűnik fel, egy időben Zrínyi Miklós alatt szolgál Szigetváron. Titkár a királyi kancellárián, és Oláh Miklós érsek környezetébe tartozik. Megkapja az alnádori címet is. Pázmány Péterrel szoros kapcsolatban állott. 1615-ben halt meg Vinicén, s ott is van eltemetve. Könyvtárát a zágrábi jezsuiták örökölték.

1590-ben kezdte írni történeti művét, amelynek alapján a „magyar Liviusnak” szokták nevezni. Latin nyelvű munkáját politikai felfogása szellemében alkotta meg: Habsburg-párti és katolikus volt, és ebből a szempontból ítélte meg nemcsak a XVI. század történeti eseményeit, hanem a megelőző századokét is: Mátyás központosított királyságát tartotta eszményinek, a maga korában pedig az ugyancsak központosító császári törekvéseket. A XVI. századi magyar történelemnek egyik fő forrása Istvánffy Miklósnak a műve, különösen a század második felének eseményeit tárgyalta részletesen. „A végvári harcoknak Tinódi Sebestyén után Istvánffy a legjobb és legszínesebb történeti forrása. A tárgyalásban igen nagy súlyt helyezett a hadi eseményekre, s kifejtette a végvári katoná-

ság nagy, lelkesítő szerepét is a katonai fegyelem helyreállításában...” – írta művéről Székely György. Gazdasági, társadalmi jellegű adatot aránylag keveset rögzít, s meglepő, hogy magas rangú főúrként rokonszenvennyel nyilatkozik a paraszti munkáról, és nagy fejezetben tárgyalja az 1514-es parasztháborút, elítélve az úri bosszút, és feljegyezve egy népmondát is a parasztok felett kegyetlenkedő Szapolyairól. Feljegyezte többek között, hogy gyermekkorában ismert egy parasztot, aki Dózsa György húsából evett: „A foglyok közül kiválasztottak körülbelül negyvenet, és pedig azokat, akik Székely György személyes szolgálatára voltak rendelve. Ezeket sötét börtönbe zárják, és tizenöt napig éheztetik, hogy végül, már akik közülük oly hosszú idő múlva is életben maradtak, az éhségtől elcsigázva, a még élő és lélegző Györgynek félig megsütött húsából egyenek és azt lenyeljék. De abból a negyven szerencsétlen emberből csak kilenc élt még, a többiek az éhségtől elsorvadva elpusztultak. Ezek között volt egy Lőrinc nevű kovács, aki György lovait szokta patkolni; őt mint előrehaladott korú öreget, régen, gyermekkoromban láttam...” Leírta a Matija Gubec vezette horvátországi parasztháború eseményeit is. Megrázó leírást adott többek között az 1570-es nagy éhínségről. Szigetvár ostromát és elestét megörökítő részlete a *Szigeti veszedelem* fontos forrása volt. Vannak irodalomtörténészek, akik Istvánffy művét „prózában feloldott eposznak” minősítik.

A LENDVAI IRODALMI KÖZPONT

A baranyai reformációval párhuzamosan erős irodalmi központ alakul ki Lendván is, elsősorban az irodalom pártoló, a reformációval rokonszenvező Bánffy család, külön Bánffy Miklós zalai főispán mecénási segítségével. A Lendván dolgozó írók munkássága a XVI. század magyar irodalom- és nyomdatörténetének is szép fejezete.

Lendvai tartózkodása idején írja a Bánffyakkal rokonságban levő Ráskai Gáspár nevezetes széphistóriáját 1552-ben, az *Egy szép história az vitéz Franciscóruul és az ő feleségéről* címmel; a versfökbén, melyekből ugyancsak vers alakítható, a szerzés helyenként Lendvát említi:

*ELIEN BANFI ISTVÁN EZ ALSÓ LINDABA
U HÁZA TÁRSÁVAL ORZÁG MAGDOLNÁAL
MAEG ISTEN AKARIA AZ V KIS FIAVAL*

A Bánffy-birtokon élt Tőke Ferenc, az énekszerző, valószínűleg protestáns pap; életéről több biztos adat nem maradt fenn. Mindenképpen ismerte Tinódi Lantos Sebestyént és Istvánffy Pált, az utóbbit latin nyelvű verssel siratta el. Költeményei kéziratban maradtak fenn.

Szigetvár első ostromát elmondó éneke teljesen Tinódi históriás énekeinek a modorában készült. Munkáját nyomban az ostrom után, 1556-ban kezdte írni; azt mondja el, hogyan védte meg Horvát Márk

parancsnoksága alatt hetvenhét napos küzdelem után a maroknyi őrség a várat a török ellenében. Tinóditól tanult, de Horváth János megállapítása szerint ugyanakkor „tömörebb, csak summa szerint való előadásra törekedett... valamivel talán simábban versel; felmelegedésre is hajlandóbb... s mintha a »hős«-fogalom tisztázása felé is jobban közelednék: a sebesülteket, holtakat azért tartja dicséretre méltóknak, mert érettünk hullatták véreket...”

Akárcsak Sztárai Mihály Laskón, Tőke Ferenc Lendván egy akkori egyháztörténeti eseményt is versbe szedett *Az istennek röttenetes haragjáról* címmel 1553-ban, és akárcsak Sztárai, ő is a hitnek és a hívésnek a kérdését tárgyalja. Hőse, Spira Ferenc olasz jogtudós, református volt, de áttért a katolikus vallásra; emiatt súlyos betegségbe esett, és hitevesztetten volt kénytelen meghalni. Propagandisztikus célzata a versnek is kétségtelen, és nyilván önmagáról beszél költeménye alábbi versszakában:

*Im lássad az Isten mint int nagy sok módon,
Mind prédikációval, mind hegedő szóval,
És az énekléssel, Isten mondásával,
Csodával, haraggal, jó tanácsadással...*

A Lendván születő irodalomnak legtermékenyebb és legjelesebb egyénisége Kultsár György prédikátor volt, akinek kedvéért a mecénás Bánffy nyomdát is hozatott Lendvára 1573-ban, hogy kedvelt prédikátora műveit kinyomtathassa. Lendvai születésű lehetett, magát „alsóindvai Kultsár György mesternek” nevezi, s nyilván haláláig, 1577-ig, a Bánffyakat szolgálta. Máshol is élhetett, mert éppen 1573-ban lesz a lendvai iskola tanítója, majd prédikátor ugyanott. Három kiadványa ismeretes, mind a három a lendvai nyomdában készült 1573-ban és 1574-ben. A XVI. század végének legnépszerűbb könyveit alkotta meg Kultsár György, különösen *Postilla* gyűjteményével, melyben prédikációk szerint magyarázza a bibliát, szolgálni akarva könyvével mind az írástudó népet, mind prédikátortársait, hogy tudják, „mint kelljen elindulniok az szegény paraszt nép között az Isten igéjének hirdetésében”. Prózájának olvashatóságát és göcseji tájszólását egyaránt emlegetni szokta az irodalomtörténet-írás. „Modorában nincs ugyan semmi szónokias lendület, de az a tudós szárazság sem, mely egyebek közt Méliusz »magyarázatait« jellemezte. Egyszerű, világos, higgadt előadás az övé; részletezőbb csak az evangéliumból olvasott egyik-másik szenttörténeti szakasz előadásában... Nyelvén van valami csekély göcseji íz, de nem következetesen. Szenczi Molnár Albert elődei között Kultsár György műveit tartotta a legkülönbeknek” (Horváth János).

A Lendván tevékenykedő vagy pedig azzal kapcsolatban levő, szélesebb környékén mozgó írók sorába tartozik Szalaszegi (Zalaszegi) György muraszombati pap. Azoknak az időknek egyik leghíresebb imádságoskönyvét fordította le és adta ki 1593-ban, s ugyanő egy postillagyűjtemény

lefordítását is ígérte. Ide sorolható Pernyesszi András tiszttartó, 1577-ben a lendvai vár parancsnoka, aki röpiratot adott ki a híres református prédikátor, Bornemisza Péter *Ördögi kísértetek* című könyve ellen.

ÍRÓK, TUDÓSOK, NYOMDÁSZOK VÁNDORÚTON

A török elől már a XVI. század első felében menekül Szerémség és Bácska lakossága, majd emigrálni kezdenek Baranya írástudói is. Pusztulnak és elvándorolnak a szellemi termékek is: a kolostorok lakói magukkal viszik könyveiket, de csupán elenyésző hányaduk maradt meg, azok, amelyek vagy Erdélybe kerültek, vagy pedig a török által meg nem szállt területekre jutottak, a Dunántúlra és az északi országrészekbe. Váradi Péter humanista könyvtárának egy kötete például Kolozsvárott, egy pedig a messzi Bolognában bukkan fel. A becei kolostor egy kódexe Gyulafehérváron vészelte át az évszázadokat, megőrizve Pominóczky Fülöp nevét és mondókafeljegyzését: „Bátya, bátya, mely az út Becskerekére? Uram, uram, ez az út Becskerekére...” Egyes irodalomtörténeti vélekedések szerint pedig az *Apor-kódex* a zalánkeményi (Slankamen) beginakolostor tulajdona volt, onnan került előbb Szegedre, később Erdélybe, az Apor család birtokába.

Zalánkeményből Kolozsvárra költözött családnak a fia Kakas István, az erdélyi fejedelemség neves diplomatája. Járt a perzsa udvarban, Angliában Erzsébet királynőnél és Oroszországban Borisz Godunovnál. S míg a Duna mentén sorra pusztulnak a várak, Bánk Pál a szamosújvári vár építését vezeti, miként azt a bástyafalba helyezett felirat is jelzi: „A bács megyei magyar Bánk Pál felügyelete alatt kezdték e mű építését és befejezték 1540-ben.”

Vándorútra kelnek az írók is, először a Szerémségből, mint Illyés is, aki magát Szeréminek nevezi. Református prédikátor volt, Laskón Sztárai Mihály utóda 1551–1552-ben. 1561-ben Kolozsvárott tünt fel, három megmaradt verse közül az egyiket ott írta. A tudós Szilády Áron feltevése szerint a szerbül, illetve horvátul is tudó pap valamelyik Sztárai alapította Dráván inneni református egyház prédikátora lehetett. Egy versét 1564-ben, a másikat 1580-ban költötte. Társa lehetett Újlaki Péter is, akinek életéről semmiféle adat nem maradt fenn, nevét is zsoldártdolgozásának versfői őrizték meg. Szegedi Gergely 1569-es énekeskönyve már közölte versét. Erdély felé indult Laskai Csókás Péter, hogy tanulmányait Kolozsvárott és Gyulafehérváron folytassa, majd bejárja Európa egyetemait. 1580-ban érkezett vissza Erdélybe, és lett Marosvásárhelyen iskolaigazgató, majd pap Fogarason, később ismét Európába indul, és megfordul Németországban, Olaszországban, Franciaországban és Svájcban. Gyulafehérváron halt meg 1587-ben. Tudós és költő volt: *Az emberről, a természetnek erről a nagy csodájáról és annak lényegi részeiről* című latin nyelvű könyvét az európai egyetemeken is forgatták, akik lélektannal vagy orvostudománnyal foglalkoztak. „Laskai

a XVI. század egyik legalaposabb magyar tudósa, aki bizonyos mértékig elődje a tudományozomjtól vándorútra kényszerített Szenczi Molnár Albertnek A tíznyelvű Calepinus-féle szótárba – egyes vélemények szerint – az ő segítségével került be az akkori magyar szókincs jelentős része” (Tóth István). Versei ódák és epigrammák, a barokk költészet kezdetei idején, melyekben az erdélyi fejedelmet és udvari embereit ünnepli.

A nyugati országrész felé indulók között volt Beythe István. 1532-ben született a baranyai Kőn. Több dunántúli helységben volt tanító, így Alsólendván is, Tőke Ferenc otléte idején, majd Németújváron udvari pap, de papskodott Lendván is. A református hitfelekezetek közötti viták egyik egyénisége. 1612-ben halt meg Németújvárt. Irodalmi munkásságának nagyobb részét vallásos iratok képezik, de adott ki énekeskönyvet dallamokkal együtt. Figyelemre méltó növényteni érdeklődése, amit csak erősített a híres belga botanikussal, Clusiuszal való megismerkedése, őt kísérte többek között dunántúli gyűjtőútjain, és tájékoztatta a növények magyar neveiről. Clusius volt az, aki Bécsben meghonosította a tulipánt, a jácintot, az orgonát és a vadgesztenyét. Növényleírásai között van az árvalányhajé is, amely itt szerepel először. Ehhez a könyvhöz készült egy latin–magyar növényiszótár is, amelynek létrejöttében Beythének is szerepe volt, amit a tudós növénytanszakértő megjegyzése bizonyít: Beythétől tanulta a növények magyar nevét és hallotta az egyes növényekhez (Szent László füve, Csaba íre) fűződő történeti mondákat is. Beythe István a gombákhoz is értett, amit a Clusius gombakönyvéhez kapcsolódó megjegyzései bizonyítanak, s ezért tartják a művelődéstörténészek a gombák tanulmányozását, a mikológiát, „részben magyar eredetű tudománynak” (Horváth János).

A XVI. századi vándorutak térképén szerepelhet annak a Szerémi Istvánnak a neve, aki egy Páduában tanuló magyar nemes ifjú szolgálja, koldusdiák lehetett. Napról napra jegyezte kiadásait, hogy gazdájának el tudjon számolni a kapott pénzzel. Számadásának egy töredéke maradt fenn, amely az 1552. március 18. és augusztus 18. közötti kiadások jegyzékét tartalmazza. Mind nyelvi, mind művelődéstörténeti szempontból jelentősek ezek a számadások: a hétköznapi életre nyílik belőlük kilátás. De vándoréletre kényszerül a nyomdász is: Csáktornyai János a Hoffhalter-féle lendvai nyomdában dolgozhatott, s innen került el Debrecenbe; itt hat éven át (1590–1596) dolgozott. Kiadványai alapján a legigényesebb régi magyar nyomdászok között van a helye. Tizenkét kiadványa mind rangos munka: latin–magyar szótár, erkölcsan, Aesopus-fordítás, énekeskönyv, Janus-vers.

De még a XVII. században is fel-feltűnnek Dráva-vidéki származású alkotók. Eszéki István *Rythmusokkal való szent beszélgetés* című játékát például 1667 karácsonyán mutatták be Nagybányán.

VERESMARTI MIHÁLY

Baranyából elvándorolt író volt Veresmarti Mihály, s mint neve is jelzi, Vörösmarton született, ott járt iskolába, majd Debrecenbe kerül. Református prédikátor Nagykőrösön, onnan egy dúló török sereg elől híveivel együtt Nyitra megyébe menekül 1599-ben. Itt a nyitrai püspök elfogatja, és börtönbe záratja. A börtönben református hitében megint, s kiszabadulása után, 1610-ben áttért a katolikus vallásra. Életét bátai apátként fejezte be 1645-ben.

Legjelentősebb műve önéletrajz, „megtérésének históriája”, melyet 1610-ben kezdett el írni, s az 1630-as években fejezett be. A korai barokk irodalomban különleges hely illeti meg: már eredeti írói alkotás, s művének önmaga a hőse, hiszen „megtérése” lelki válságokkal kísért, hosszan tartó folyamat volt, s tulajdonképpen az ő művével kezdődik a magyar nyelvű emlékirat-irodalom is.

Kezdetben türelmetlen református:

„Az én elébbeni vallásomban fölötte kemény, ez mastani hitöm ellen pedig csuda mely fene ember voltam én elein. Mert arra képest, amit prédikátoroktul, iskola mesteremtül és egyéb emberektül a pápisták felől hallottam vala, nem ítéltém, hogy ég alatt pápistánál dögleletesb nép lehessen. Ifjúkoromban azért hazámból oly helyekre kelvén, ahol valami kevés pápisták is voltak, annyi ellenek való gyűlölség viselt, hogy csak egy öreg asszony is szentegyház előtt imádságát békével miattam el nem végezhetette...”

Fanatikus egyéniségének rajza teszi tulajdonképpen hitelessé előbb megrendülését a református vallásban, majd áttérésének történetét is a katolikus vallásra. „Veresmarti olyan aggályosan ábrázolja lelkitusáinak belső történetét, mintha jegyzőkönyvet vezetne...” – írja róla Nemeskürty István. Figyelme elsősorban lelkiállapotára irányul, és csak ennek kapcsán ejt szót környezetéről, és rajzolja meg azokat a helyzeteket, amelyekben a lelkét mardosó kételyek miatt össze-összecsap prédikátortársaival. „Nagy értéke a gondolatiság... Veresmarti belülről, gondolatilag fog meg és magyaráz mindent. Nemcsak azt írja le, ki mit mondott, hanem következtet arra is: miért mondta, milyen lelkiállapotban, minek a hatására. Türelmetlen önelemző; az élet külső jelenségei alig érdeklik, a lelki folyamatok annál inkább. Önkínzóan boncolgatja tépelődő hangulataiban született gondolatait...” Úgy tesz, mint egyik oly jellemző, életből vett hasonlatában a megsebzett ember: „Jaj pedig, ki nehéz valakinek oldalába keresztül álló nyílról elfeledkezni! Igazán hogy csak magyar barbély ez is...”

Veresmarti Mihály az utolsó reneszánsz kori szépíró, és az elsők egyike, akikben már a barokk korszak új igénye szólal meg. Figyelmet érdemlő nyelvi szintézise is: az első, valóban az emberi lélek rajzaival foglalkozó magyar prózai mű a baranyai magyar beszélt nyelvből szívtá nedveit, kapta ízeit.

EGY IRODALMI KÖR KÖZPONTJÁBAN: ZRÍNYI MIKLÓS

Az az irodalmiság, amelynek rajzát adtuk, s mely mind fogantatásában, mind ihletének természetében a lehető legszorosabban tapad egy aránylag keskeny, kelet–nyugati irányba húzódó területhez Zalánkeménytől Lendváig, Zrínyi Miklós művében lobbant a legnagyobbat, mielőtt három évszázadon át játszott szerepét elveszítette volna. A régi magyar irodalom és politikai gondolkodás évszázados tapasztalatai összegeződtek ekkor, s ezek között szinte hiánytalanul adva voltak azok is, amelyeket eddigi szemlénk során már érintettünk.

1620-ban született, valószínűleg Csáktornyan, és gyermekkorában hosszabb-rövidebb megszakításokkal – ezek néha egy esztendő is jelentettek – szűkebb szülőföldjén élt, ide tért meg iskolai tanulmányait megszakítva, s vette át a nagy kiterjedésű Zrínyi-birtokok reá eső részének igazgatását. Csáktornya ekkor kapta meg kivételes szerepét mind a magyar politikai, mind pedig a szellemi életben: otthona és ihlető forrása lett az irodalmi terveket melengető fiatalembernek, majd politikai irányának megszabásában játszott döntő szerepet sajátos fekvéséből következően: a török határ közelében, nagy kereskedelmi utak mentén, a tengerpart és Magyarország felé egyaránt kapukat tárón, a Habsburg-hatalom érdeklődésének körén belül, de elég távol, hogy a családi érdekű Zrínyi-politika messzebbre tekintve, országos érdekeket is szem előtt tarthasson. „Határterület” jellege azonban más vonatkozásokban is előtérbe kerül: a Muraköz vegyes lakosságú, magyarok és horvátok lakják, a Zrínyi-birtokok azonban mélyen benyúlnak mind Magyar-, mind pedig Horvátország területére. S ezt a képet mutatja a vallási megoszlás is. A család katolikus ugyan, a gyámjuk Pázmány Péter esztergomi érsek, a közeli Németújvárott lakó, nevelőanyának tartott Poppel Éva viszont makacs protestáns, s így lesz a fiatal Zrínyi Miklós szinte egyszerre jezsuiták és református prédikátorok tanítványa.

Első műveire a helyi hagyományoknak nyilvánvalóan igen erős volt a befolyásuk. Mintái ugyan az olasz irodalomból valók, a szerelmi érzés kifejezéséhez azonban a Muraköz népköltészetét és a hozzááramló világi lírát használja fel, esetleg Rimay János révén, aki 1590-ben „Chiaktornia mellett való Vidocz nevű faluchká”-ban keltezte egyik levelét, és összeköttetésben állt mind a Zrínyiekkal, mind pedig a Batthyányakkal. Rimaytól viszont egyenes út vezet Balassi Bálinthoz. A korábbi Zrínyi-versekkel kapcsolatban tehát két mozzanatot kell kiemelnünk. Az egyik a versekben megjelenő Dráva menti táj rajza, a másik pedig a versek „népiessége”, melyet Klaniczay Tibor emel ki Zrínyiről frott könyvében, mondván, hogy a fiatal költő népi hiedelmeket, babonákat gyűjt össze, a népi naptári hagyományokra hivatkozik („Szent Gergely meghozta nagy orrú golyát...”), de felhasznál ráolvasó mondókat is:

*Fuss túlem, verseid mert nekem éles tör,
Dér virágnak,
Kű buzának
Horog halnak,
Lép madárnak,
Háló vadnak,
Métely juhnak,
Nyíl szívemnek,
Bus kedvemnek,
Mirigy életemnek.*

(Fantasia poetica)

Néprajzi érdekességű Viola átokszövege is:

*Igéző szem lássa bárányocskáidat,
Az métely megfojtsa minden juhaidat,
Találj menta helyett mérges cicutákat,
Hallj tengelic helyett keserves baglyokat...*

Összegező műve azonban a huszonöt éves korában írott *Szigeti veszedelem* című eposza, s minthogy egészen fiatalon, néhány pásztori költemény megírása után fogott hozzá, s még nem az a kiművelt ember alkotta meg, akivé majd válik, lehetővé teszi, hogy a helyi irodalmi és családi hagyományokat is számba vegyük hőskölteményének mind eszmerendszerében, mind pedig nyelvi, verselésbeli, általában költői megoldásaiban. Gondolatiságának széleskörűségét, egyetemességét ugyanis egy aránylag kisebb sugarú, Csáktornya köré rajzolható szellemi kör sugározza.

Az eposz legbelső, intim, családi vonatkozású rétegét kell érintenünk elsőként. „Költőnk – írja Klaniczay Tibor – már kora ifjúságától kezdve sokat hallott és olvasott elődeiről, elsősorban dédapjáról, a szigeti hősről. Szigetvár ostromát emlékezetben tartotta az élő hagyomány, a Muraköz vidékén és a rokonságban még a költő Zrínyi korában is eleget beszélhettek róla. Számos horvát históriás ének maradt fenn a nagy ostromról és Zrínyi Miklósról A *Szigeti veszedelem* kétségtelenül bizonyítja, hogy a költő jól ismeri a költészetben, illetve a kortársak emlékezetében élő tudósításokat, adatokat, mondákat. A csáktornyai vár megannyi tárgyi emlékkal, családi ereklyével idézhette emlékezetébe őse nagyszerű tettét, és nem maradhatott rejtve előtte a családi levéltár sem...” S tovább: „A Csáktornyan élő költőt környezete, vára berendezései, olvasmányai mind-mind őseire emlékeztették. Az eposz létrejöttének szubjektív folyamatában ezért az őse iránt érzett tisztelet és csodálat, a családi kegyelet lehetett a legelső elem...”

A családi vonatkozásoknál szélesebb kört képez az az elsősorban „helyi” jellegű irodalom, amely mintegy előkészítette irodalmi-eszmei síkon Zrínyi eposzát. Két rétegét is megkülönböztethetjük: a magyar

nyelvűt és a horvátot, melyek kivételes erővel ötvöződtek Zrínyi eposzának eszméjében és részleteinek történéseiben. Történeti szempontból fő forrása Istvánffy Miklós könyve, *A magyarok történetéből*, azután pedig a magyar és a horvát históriás énekköltészet, melynek egy íve a XVI. századi Szabatkai Mihály cantiójával köti össze a *Szigeti veszedelmet*, jelentős a szerepe Tőke Ferenc históriás énekének Szigetvár első ostromáról, melynek gondolatmenetét Zrínyi kétségtelenül ismerte, hiszen Tőke kapcsolja össze a jó vezér, az igaz hit és az egység motívumát, és teszi ezeket a győzelem feltételeivé. De őtöle származik az a jóslat is, mely szerint a török–magyar harcokban Szigetvár ostroma hozza majd meg a fordulópontot. Ez viszont a *Szigeti veszedelem* alapeszméjének egyik döntő mozzanata. De Sztárai-motívum is fellelhető a mű eszmei szövetében, hiszen Zrínyi nemcsak a katolikus vallásosság már barokk jellegű megváltásmozzanatát használta fel, hanem a reformáció történelmagyarozatát is, amelyben a török Isten büntetéseként támad a magyarságra.

Zrínyi későbbi, nagy jelentőségű prózai műveiben is nyomát találjuk a régebbi, elsősorban humanista irodalommal való eszmei kapcsolatainak, s mintegy azokat látjuk kiteljesedni. Jelezzük Szerémi György és Zrínyi látomását a sárkánnyal, s hivatkozunk Mátyás-tanulmányának két gondolati csomópontjára, amelyek éppen az akkor „délvidékiek” nevezhető humanista irodalomban jelentek meg: az egyik Mátyás nyugati támadó politikájának megítélése, a másik központosított országának eszményivé vált képe. Mind a kettő a Hunyadi-hagyomány sajátos, elsősorban e vidékek emberének gondolkodását tükröző jellegét emeli ki.

A Zrínyi-műveken túl is nagy a szerepe Csáktornyának, melyet Zrínyi a korszak legjelentősebb magyar és horvát szellemi központjává avatott: nemcsak katonák és ügyvédek figyeltek errefelé, hanem írók is. Főúri kedvteléseik között szellemi örömök is voltak, s lehetett Zrínyinek vígjátékszöveggel is kedveskedni, mint tette ifjabb Draskovich János, ki 1662-ben küldte Klenovnikból Csáktornyára az ismeretlen szerzőtől származó, *Constantinusnak és Victoriának egymáshoz való igaz szerelmekről írott comoediáját*. Ez az a szellemiség, amely a török Evlija Cselebit éppen úgy odavonzza, mint a holland Tolliust vagy az erdélyi Bethlen Miklóst, aki majd 1708-ban, ugyancsak a Dráva mentén, Eszéken, a börtönben fog önéletírása megalkotásához, elmondva többek között annak a végzetes vadászatnak az eseményeit is, amelyen személyesen részt vett Zrínyi vendégeként, s látta házigazdáját halálos sebeiben meghalni.

Zrínyi Miklós katonái között is voltak versírók. Ilyen volt Balogh Zsigmond, miként énekének versfőiből megállapítható. Versét Csáktornyán írta, bánatában, minthogy elbujdosni kényszerül Zrínyi birtokairól, valószínűleg 1664 nyarán, amikor Csáktornyát sok katonának el kellett hagynia Montecuccoli csapatainak fosztogatásai miatt. Műfaja szerint búcsúének: a vitéz barátaihoz szól, siratva hazáját és a maga élete rosszra fordulását.

A kor versstílusát jól tükröző, szép dal kiemelkedő emléke a XVII. századi kéziratos versirodalomnak. Alább két utolsó szakaszát idézzük:

*Drága laktom szép földemben
Elhiszem azt – jövődőben
Kit lásson meg az én fejem –
Hogy lészek még víg örömben!*

*Ez éneket egy idő korban
Dráva, Mura közt laktomban
Szerzém Csák-Tornya várában,
Zrényi Miklós udvarában.*

Az ilyen versek közé sorolható még a Szabadságunk rontó ... kezdetű dal is, amely minden bizonnyal Zrínyi legközvetlenebb környezetében keletkezett.

EGY ÉVSZÁZAD UTÁN

Tájaink irodalmi, szellemi életének történetében több mint egy évszázados űr tátong: a XVIII. század. Meglepő lehet ez, hiszen a pusztulás nem a török idején játszódott le, akkor csak megkezdődött, hanem a török elleni harcok végső szakaszában. Ami megmaradt a hódoltság időszakájában, elpusztult a török ellen indult seregek átvonulásának idején, majd jött a kuruc kor, úgyhogy az élet lényegében csak a XVIII. század második felében indult meg; ez a nagy telepítések korszaka is volt a Bácskában és Bánátban: a mai jugoszláviai magyarok őseinek zöme ekkoriban érkezett mai területére.

A szellemi, irodalmi élet tehát csak a XVIII. század végén és a XIX. század elején indulhatott meg. Igaz, már az 1790-es években jelent meg magyar nyelvű könyv Újvidéken, a szellemi élet jeleire csak az 1820-as évektől kezdődően vannak adataink: a színházi életre a húszas években Szabadkán, majd Zomborban. Szabadkán 1826-ban a színházi élet állandó otthonát kapta, 1840-ben pedig Nemzeti Nyelven Munkálkodó Társulat alakult.

A szó azonban nem a szépirodalomé, hanem a romantikus szellemű történetírásé, melyben az akkor friss és új keletű hazafias buzgalom fonódik össze a tájak képe és történelme iránti érdeklődéssel. Volt ugyan a felvilágosodásnak is egy rövid ideig tartó szép pillanata, amikor a magyarországi jakobinus mozgalom egyik vezéregyénisége, Hajnóczy József, Vukováron élt Szerém megye alispánjaként 1786 és 1790 között, hiszen itteni tapasztalatai lényeges módon befolyásolták gondolkodását, amikor a társadalmi élet átszervezéséről szóló műveit írta. „Hajnóczy a szerémi élmények anyagából építi fel közjogi rendszerének tartófalait...” – állapította meg Szeli István. E mozgalomnak, amelyet csakhamar vérbe fojt a forradalomtól rettegett császári hatalom, emléke talán az 1832-ben

alakult zentai Nemzeti Olvasó Társaság, amelyet a „bácskai jakobinusok körének” tartottak.

A nép élete iránti érdeklődés szelleme legjobban Hoblik Márton tevékenységét hatotta át. 1791-ben született, és ügyvédi oklevele megszerzése után Verőce (Virovitica) megye aljegyzője, majd táblabírája lesz. 1845-ben halt meg Eszéken. Érzelgős verseket és drámákat írt (egyét *Jugovicsok* cím alatt is), nevét azonban elsősorban néprajzi jellegű tanulmányai, beszámolóí őrzik, melyeket az 1820–30-as években jelentetett meg a korszak legrangosabb folyóiratában, a *Tudományos Gyűjteményben*. Verőce vidéke, Szlavónia és Szerémség népe áll érdeklődésének előterében. Történelmi, statisztikai jellegű leírását adja ezeknek a vidékeknek. Ő volt az, aki a szlavóniai (Kórógy, Szentlászló, Haraszi) magyarok lakodalmi szokásait is megörökítette. De élénken érdeklődött a horvát és a szerb nép élete iránt is, szellemi életüket pedig szinte rendszeresen figyelemmel kísérte.

Hasonló jellegű, de már teljességgel a romantika szellemében fogant Bárány Ágoston (1798–1849) becskerei tevékenysége. Ő is megyei tisztviselőként érkezett 1829-ben Torontál megyébe, és előbb aljegyzője, majd levéltárnoka lett. Fiatalemberként Kazinczy Ferencnél tisztelgett, mint annyian akkoriban, s az lebeszélte a versírásról, és történelmi életrajzok írására biztatta, amelyeknek a hazafias lelkesítés volt a céljuk. Legjelentősebb műveit Becskereken írta. A *Torontál megye hajdana* 1845-ben Budán, *Temes vármegye emléke* című könyve pedig 1848-ban jelent meg Becskereken, a romantikus történelemszemlélet ihletében. Az a nagyarányú tudományos (történelmi és társadalomtudományi) tevékenység, amely a század második felében bontakozott ki Zomborban, Szabadkán és Becskereken, ezekből a szerény kezdeményezésekből született.

KOPÁCSI DALOSKÖNYV

A baranyai magyar népi kultúra első kutatóinak egyike, Pataky András ismertette 1975-ben azt a kéziratos daloskönyvet, amely a XIX. század első évtizedeinek becses honi emléke. A *Magyar Képes Újságban* ismertetőjét a következő információval kezdte:

„Érdekes és számunkra különösen becses kéziratos füzet került elő Kopácson. Kettős Imre anyai hagyatékában találta a XVIII. század végi és XIX. század eleji nyomtatványok (egyházi könyvek) között. A 19 cm széles, 15 cm hosszú, 160 oldalas könyvecskének 156 oldalát teleírta egykori tulajdonosa, Csöbrös István. A megbarnult, oldalanként átlagosan húszsoros szöveg jól olvasható. A lapozástól a lapok sarka egyes helyeken elzsírosodott. Valószínű, hogy gyakran használatban voltak ezek az oldalak. Kopácsi daloskönyvnek neveztem el, mert szövegei mind versben íródtak. Fakult, kék borítólapjára egykori tulajdonosa a következőket jegyezte: »Csöbrös Istványé Ez a kis Könyvetske, amelyben le vagyon írva az katona életnek ... emlékeztető versei ... Irodott 1823dik esztendőben Csöbrös István kopátsi fi.«”

Csőbrös Istvánról aránylag sok adat maradt fenn a kopácsi református egyház anyakönyvében. 1792. január 24-én született, s apja keresztnévét kapta. 1814 januárjában állt be katonának, és katonáskodott többek között Dalmáciában, valamint olasz területeken, Piemontban és Lombardiában. Az obsitoslevelét 1825-ben kapta meg, s tért szülőfalujába, ahol 1826-ban özvegyasszonyt vett feleségül, majd hat év múltán megözvegyülvén újranősült, most hajadont választott, akivel azonban még egy évet sem élt együtt, 1835. március 3-án meghalt, aránylag fiatalon, mint bejegyezték, „süjiben”.

Nemcsak verskedvelő, hanem versszerző is volt Csőbrös István: daloskönyvében ott vannak saját költeményei is. íme:

*Az ezer 8száz 22dikben
Március holnapnak harmadik hetében
Hányódván bánattal meg busult ellmével
Irtam ez verseket szomorú szívemmel
Roma országának az kerültében
Ferrara várasa egyik szegletében
Versemben beraktam ezeket így rendel*

Daloskönyve ötvenkilenc versének zöme azonban énekeskönyvekből és verses nyomtatványokból származik, éppen ezért különböző történeti izlésréteget is mutat, nézzük akár műfajait, a bujdosóénekeket, a katonadalokat, az asszonycsúfolókat, a népdalokat, akár az előadásmód ódonóságát: nem látszik Csőbrös István versantológiáján, hogy pár esztendő választja el keletkezését Vörösmarty Mihály *Zalán futása* című eposzának a megjelenésétől. Bizonyos azonban, hogy a kor közízlését jól kifejezi a válogatása.

Van egy aktuális és egy történeti pólusa a gyűjteménynek. Az egyiket egy rabének helyezhető el, mely egy Korčula (Kurcola) szigetén történt esetet mond el, a másikon a Szilágyi és Hajmási históriája van, amely legalább XVI. századi képződmény.

Az időszerű a katonaeletet festi, s talán éppen Csőbrös István a költője, mert Katona Imre és Lábadi Károly szerint is „régies fordulatokkal élő egyénies alkotás”, melynek „bizonyára valós élményháttere van”:

*Gyilkosságra termett Kurcola szigetje,
Melyben egy pajtásunk életét veszette:
Két fej szőlőért mérsáros meglütte,
Melyért főhadnagyunk igen megkötötte...*

Legrégibb és irodalomtörténeti szempontból is a legértékesebb másolata Csőbrös Istvánnak a *Török tsászárnak szép leányáról* című, a Szilágyi és Hajmási történetét elmondó széphistóriája, amelyet a szakirodalom a *Császár tömlőcéből szabadult úrfiak* cím alatt tart számon. Eddig négy változata ismeretes, Csőbrösé a legfiatalabb, de az övé is

szorosan követi XVI. századi előképeit, így helyesírása is régiesebb, mint a daloskönyvben olvasható többi szövegé.

A legszebbek a Csöbrös István másolatában fennmaradt bujdosóénekek. „Én is élek, amint élek, De minden madártól félek...” – kezdődik az egyik, míg a másik, az Elindultam világ útján kezdetű, e dal első lejegyzése, szépségben pedig a kuruc bujdosóénekek legkiválóbbjai között van:

*Elindultam világ útján,
Nem tartottam lovam száját,
Nem tanultam mások kárját,
Most (s)óhajtom magam bajját.*

*Későn van már, jaj, bánkódni,
Az kár után okoskodni,
Az mars után harcot verni!
Azt csak jobb istenre hagyni.*

*Ez a világ olyan világ:
Sokat ígér, keveset ad...*

Csőbrös István jó ízlésének is dokumentumai az ilyen költemények, ugyanis azokat írta le, másolta át a kezébe került gyűjteményekből, amelyek neki tetszhettek.

TOPOLYA VERSES HISTÓRIÁJA

Kalandoz a története annak a kéziratnak, amely Topolya történetének pár esztendejét mondja el versbe szedve, s ma már Topolya mezőváros históriájaként él a köztudatban. Topolyára 1943-ban került, a város egykori földesura, a Kray család levéltárából, és akkor a *Topolya és Vidéke* című hetilap közölt szemelvényeket belőle. A már közölt szövegre 1976-ban Brindza Károly hívja fel a figyelmet, s ezt jelenti meg újra Fehér Ferenc, míg Pénovázt Antal magára a kéziratra bukkan, és abból a néprajzi részeket kiemelve közöl ismertetőt a *Topolya és Környéke* című hetilapban 1979-ban. Virág Gábor 1991-ben ismerkedik meg a história kéziratával, másolja le és rendezi sajtó alá, s ugyancsak ő az, aki tisztázza a verses szöveg jellegét, felkutatja lehetséges forrásait, és ki-nyomozza a szerző kilétét. (A verses história könyv alakban 1992-ben jelent meg *Topolya mezőváros históriája* címmel.) Virág Gábor André Istvánban jelölte meg a költőt, aki huzamosabb ideig élt a XIX. század elején, volt kántora és iskolamestere Topolyának. Bejáratos volt a Kray család kastélyába is, és írta művét, a „topolyai történeteket, úgy, amint látta, hallotta és tudta ígérete szerint szórul szóra jedzi és adja elő, hogy annak ideiben amaz méltóságos és nagyságos krajovai és topolai báró

Nepomutzenus János Kray úrfi ... Topolyája történetét mint egy tükörben lássa”, és a szöveggel „magát mulassa”.

Didaktikai-örökbe hagyó célzata is volt tehát ennek a verses krónikának: a fiatal, alig négy-öt éves Kray János számára készül a mű, hogy a jövődő földesúr kisgyermek kora emlékezetes eseményeit majdan megismerhesse. Érthetően, hiszen a gondos anyja a már születése előtt apa nélkül maradtról ily módon is gondoskodott. Gessler Borbála, a fiatal özvegy (férjét, Kray Ferencet a topolyai határban ölték meg, kocsisa a holttestét vitte haza a véletlen szerencsétlenség meséjével) igényes volt életvitelében. Topolyai díszkertje híres volt, a kastélyban pedig komédiások is fellépnek André István tudósítása szerint is:

*Dél után pediglen volt nagy komédia
Ilyet ritkán látott a nagy Város fia
Az Inspektor Urnak volt ez conceptusa
Ifjúságnak is hogy légyen ott jussa.
Első komédiát gyermekek játszották
A szála padlanyát mind össze sározták.
Ezek betlehemi pásztorok képiben
Öltöztek szakálban, subában vagy szűrben
Mondtak dialógust de nem volt érthető
Azért az játék sem lehetett tetszhető...*

Az irodalom iránti igény családi örökség a Krayaknál, amikor Kray János tizenhat éves fia 1846-ban leesik lováról, és szörnyethal, az apa Vörösmarty Mihálytól rendelt verset véset a sírkövére.

A kutató szerint André István 1768-ban született (egy másik következtetés szerint 1761-ben, egy harmadik szerint 1766-ban) vagy Jászárokszálláson, vagy Jászberényben. Valószínűleg Gyöngyösön járt iskolába, tanítóként pedig három évet Baracskán, négyet pedig Helesfán (Baranyában) töltött. 1793-ban érkezett Topolyára, nős ember volt, de feleségétől különvált, szerette az italt, de nem tartották alkoholistának, botrányait megbocsátották, népszerű volt a faluban és a kastélyban egyaránt. Szövegéből kiolvasható, hogy ismerte Gyöngyösi István, Gvadányi József és Dugonics András műveit, Dugonics 1744-ben megjelent *Trója veszedelme* című műve pedig mintája is volt a Topolya históriáját versbe szedő kántortanítónak. A „naiv költő” 1822-ben halt meg.

Műve öt könyvből álló história volt, amelynek azonban első könyve hiányzik. Akárcsak mintaképe, André István históriájának is kettős a felépítése: az első rész „Topolya történetének tüköre”, a második rész pedig az első részben elmondottaknak a magyarázatait tartalmazza. Az első rész verses, a második prózai szöveg. A versekben a jelentős topolyai eseményeket mondja el a szerző tizenkét szótagos, páros rímű sorokban. „Legtöbb benne a napi aktualitás – írja Virág Gábor –, de éppen ennek kapcsán nyílik alkalma (a szerzőnek) arra, hogy megcsillogtassa költői tehetségét, aranykori vidékké varázsolja a topolyai tájat, vagy

eposzi hévvel idézze meg a háborús Európát.” Virág Gábor jellemzi a második részt is: „Élvezetes kisprózai alkotásokat: anekdotákat, helyi mondákat, rövidebb értekezéseket kerekít eredeti mondanivalója mellé a krónikás.” Nem volt költői tehetség híján André István, noha irodalmi műveltsége jellegzetesen XVII–XVIII. századi volt, ami elsősorban nyelvén érzékelhető, ódon hangzású, epikus veretű, latinizmusoktól sem mentes, ami azt mutatja, hogy a szerző ennek a műveltségnek az elemeivel is megismerkedett. Ízlésben nyilvánvalóan nem a Krayakat követte a topolyai kántortanító, hanem a köznépi ízléshez állt egészen közel a maga oskolás nivoltában, vaskossága pedig primitív bájával bűvöli el modern olvasóját.

AZ ALMANACHLÍRA VÉGHANGJAI

Az a költészet, amely a magyar irodalomban a szabadságharc előtti időkben élte virágkorát, a Petőfi Sándor költészete megjelenése előtti időkben, a szabadságharc után mintha a vidéki városok irodalomkedvelő közönsége ízlésében sáncolta volna el magát. Jellemzően ez a költészet válik uralkodóvá Szabadkán és Zomborban is, ahol a XIX. század második felében irodalmi központok képződnek. Érzelmes, fennkölt, enyhén népies versek születnek ekkoriban, elsősorban ünneplő jellegűek: minden társadalmi eseményt versek köszöntöttek, az írók „alanyiságukat” pedig az intim családi kör hangulatainak megéneklésével fejezték ki. A költői kedély ugyan megmutatkozott ebben a költészetben, nagyobb hatású és értékű költészet azonban már nem. Nemcsak Dömötör Pál verseit jellemzi tehát az egykori bírálat a következőkben, hanem az egész akkor divatos költészetet is: „Úgy vagyunk vele, hogy a nemes érzést, gondosságot, ragaszkodást, mondjuk: költői kedélyt eleget látjuk benne, de nem a költőt magát. Igaz hang mindenesetre... annak az életnek a szava, amelyet a boldog emberek mesélgetnek el egymásnak, mikor erősebb emótiókat nem éreznek...” Az ilyen irányú költők vezéregyénisége a Szabadkán élő s ott nagy tekintélyt élvező Hiador (Jámbor Pál) volt, ezt követték a zombori költői kör tagjai: Dömötör Pál, Radics György és a becsei Szulik József. S nem véletlenül. Hiador például az 1840-es években a Petőfi versvilága ellen támadó, konzervatív ízlésű írók, szerkesztők kedves költője volt, akinek verseit a kritikákban Petőfi elé követendő példaként állították. Az ilyen költészetnek jelentősebb esztétikai értéke a XIX. század második felében már nem volt, még ha nagyobb tehetségű költők képviselték volna is. Említeni talán csak Dömötör Pál (1844–1920) néhány versét lehet, melyekben egy-egy hangulat erejéig az ihlet nyoma is megcsillan.

Ennek a körnek a tevékenysége, ha említést érdemel, elsősorban azért, mert egyben műfordító kör is volt. Ők már nemcsak a délszláv népköltészetet ismerték és fordították, hanem a szerb szépirodalmat is. Jovan Jovanović Zmaj költészetével ők ismertették meg a magyar közönséget.

Értékelhető szerepük városuk irodalmi életének megszervezésében van. Különösen a zombori íróknak az érdeme nagy. Radics György már 1873-ban *Bácskai emlény* címen antológiát jelentet meg bácskai írók műveiből, ugyanő megalapítja a *Bácska* című hetilapot a *Fővárosi Lapok* mintájára, 1905-ben pedig megalakul a Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság is. Az irodalmi öntudat jelei már ezek, hiszen György László (Radics György) az 1870-es években *Bácsmegye régibb és újabb írói* címen gyűjteményt tervezett, melyben „ki lesz tüntetve, hogy mekkora helyt foglal el Bácsmegye azon körben, mely e hazában az irodalmi téren nyilatkozó értelmi erejét tükrözi vissza...”

ÁCS GEDEON

A baranyai magyar nyelvű írásbeliség egyik legjelentősebb képviselője Ács Gedeon (1819–1887), aki egyúttal a XIX. század egyik nagy naplóírója is a magyar irodalomban. Gazdag és romantikus élete volt: Bellyén született, Laskón élt gyermekként, majd kecskeméti és debreceni teológiai tanulmányok után református pap. A szabadságharc lelkes híve és támogatója, majd 1849 után Kossuth Lajoshoz csatlakozik, és tábori papja a törökországi emigrációban. Törökországból Amerikába hajózik át, és többéves ottlét után, 1861-ben indul haza. Csúzán lesz lelkész, és ott is hal meg.

1925-ben bukkan fel naplóinak első kilenc kötete Budapesten, 1957-ben újabb kötet kerül elő, majd Szegeden három kötet válik ismertté, Lábadi Károly pedig, a baranyai múlt lelkes kutatója, négy kötetet talált meg. Így tizenhét kötet immár Ács Gedeon irodalmi hagyatéka. Szenvédelyes naplóírót ismerhetünk meg Ács Gedeonban, aki 1844-ben kezdte el a naplóírást, majd életének nyugtalan éveit után, 1856. szeptember 8-án újra jegyezni kezdi a vele történeteket, s akkor írta a következő jellemzést is naplóírói módszeréről:

„Sohasem szerettem a feszes pontossággal vitt naplókat, melyekbe aprószerű emberke írogat lefekvés előtt holmi haszontalanságokat... Én rest, feledékeny, hanyag vagyok mindennap jegyezgetni. Már többször kezdtem ilyesmibe, de naplóm mindig félbeszakadt néhány hét múlva s ezzel így járnék ismét. Azért e könyvecskét csupán arra használom, hogy beleírjam azon apró haszontalanságokat, magaméit vagy másokéit, melyeket ekkorig egyes papírszeletekre firkáltam, s nemsokára elvesztettem. Szabályokat nem tűzök elé, mert azokat úgysem tartanám meg: írok akkor s azt, mikor s mi tetszik.”

A körülbelül ötezer oldalnyi naplószövegből mindeddig az 1856 és 1863 között keletkezett „bostoni jegyzetei” jelentek meg nyomtatásban (*Mihelyt gyertyámat eloltom...* Bp., 1989), valamint a Baranyára vonatkozó, többnyire néprajzi vonatkozású anyag Lábadi Károly tanulmányával (*Meg vagyok én búval rakva*, 1992). Tény- és emlékanyaga páratlan gazdagságával nyugózi le az olvasót. Találunk tájrajzokat, alaktanulmányo-

kat, anekdotákat és nosztalgikus sóhajokat. Anekdotái jellemző életképek egyúttal, általában helyhez és névhez kötöttek, mint a következő is: „Sós Julis, amint tököt vetettek az alsó kertbe vezető köz felső részén, a fészket üleppel szélesbítette, kísérletül, vajon igaz-e, hogy majd akkora lesz a tök, mint az ő fara.” A XIX. századi baranyai magyar népelet nagy freskójának részletei az ilyen feljegyzések Ács Gedeon naplójában. A naplóról, írja Lábadi Károly, „mindig megőrizte érdeklődését, tárgyilagosságát és alaposágát”. Ezekkel az erényeivel emelkedett ki naplóról kortársai közül.

A MŰFORDÍTÓ ÁCS ZSIGMOND

Ács Zsigmond (1824–1898), Gedeon öccse, műfordító volt, és a görög nyelv és irodalom tanára Kecskeméten, majd Nagykőrösön, ahol Arany János volt a tanártársa, majd hazaköltözik Laskóra. Kortársai nyelvismeretét becsülték, mondván, hogy tizennégy élő és holt nyelvet ért, illetve beszél. Természetszerűleg fordult tehát érdeklődése a műfordítás felé: a múlt század második felében az ő fordításában játszották a színházak Shakespeare *A velencei kalmár* című drámáját. Ezen átköltés első változatának nagy tekintélyű kritikusa Arany János volt. A dráma fordításához fűzött megjegyzései alaposágukkal példamutatóak, hiszen a „megbírált munka sejtjeiig hatolt boncoló kése” (Keresztury Dezső). Arany véleménye szerint Ács Zsigmond „mind az angol nyelvben alapos jártasságot tanúsít, mind a magyar nyelvet, irodalmi és népi használatában jól érti, a verselésben is gyakorlott és szabályszerű”. A szigorú kritikus a „siető kéz” nyomait is felfedezte a fordítás szövegén, és a fordító nehézkes stílusmegoldásaira mutatott rá. Lefordította még a *Sok zaj* (ma: *hűhó*) *semmiért* című Shakespeare-drámát is. Két világhírű regényt is ő tolmácsolt magyar nyelven: Goldsmith-nek *A vékfildi pap* (ma: *A wakefieldi lelkész*) és Bernardin de Saint-Pierre-nek *Pál és Virginia* című regényét. Babits Mihály az előbbit az „érzelmes családi regény típusának”, az utóbbit olyan műnek tartja, amely tele van „érzelmes természet-imádással”. Versfordításait Arany János is közölte a *Koszorú* című folyóiratában. „Spanyolból” készült egyik fordítása például így hangzik:

*Ime, most volna tavaszhoz,
mikor enyhe lég lehel,
Mikor a pacsirta dalt mond
S rá a csattogány felel.*

*S szerelem szolgálatára
Visszatér az ifjú nép,
Ah! de engem börtönömben
zárva kétség kínja tép...*

Fordít amerikai költőt is, Longfellow-t többek között.

RÓNAY ISTVÁN

Mindössze tizenhat magyar nyelvű versét ismerjük Rónay Istvánnak (1840–1893), a prigrivicai papköltőnek és Hódság egykori országgyűlési képviselőjének, amelyeket Silling István gyűjtött kötetbe *Késő álmok* címmel 1990-ben. Nem a századvégi lírikusok első sorában van a helye, lírája egy Reviczky Gyula, Vajda János, Komjáthy Jenő költészetével nem veszi fel a versenyt. De a korszak becsült költője volt, a fiatal kritikus, Osvát Ernő, dicséri is, mondván, hogy „az érzelmek önérzetét és a szív rezignációját, egy küzdő, de puritán élet resuméjét vitte át klasszikusan tiszta formákba”. Magyar nyelvű verseinek zömét 1873-ban Kalocsán írta, ahol szentszéki jegyző, illetve a papnevelde tanára volt. Költőként általában német nyelven nyilatkozott meg, amit 1894-ben (majd 1908-ban) Lipcsében *Gedichte* címmel megjelent kötete bizonyít. E kötet versciklusainak címei Czóbel Minka kifejezésbeli szándékaival rokonítják (*A szakadék felett; Hamu és vér; Harmónia és disszonancia; Szimbólumok és képek; Másolatok; Don Juan dalai; A nő; Naplemente*). Magyar nyelvű versei között a *Ti rózsák, ti mirtuszok* című a legerőteljesebb:

*Mint őszi ág, a lombja vesztett,
Éltünk sivár, virágtalan –
Ha már szívünk tavaszvilága,
Ha édes álma oda van.
Elhervadó alélt virágim,
Lehetnek bár virulnotok!
Még egyszer csak, ti ifjú rózsák,
Csak egyszer még ti mirtusok!*

*Emlékezet mit ad minékünk?
A létnek már az hamva csak!
Homályba hágy, ha hűlt szívünkben
A lángok kihunytanak.
Mint drága holtak hamvvedrére
Emlékeimre borulok...*

Egy emberi dráma sejlik fel: a szerelmes férfi tusája a papi nőtlenségi fogadalom bilincseiben. *A természetes kereszténység* című aforizmagyűjteménye alapján (1894) Schmitt Jenő Henrik gnosztikus eszméi előtt járt, amikor a neves filozófus a „szellemi vallás” tanait fogalmazta.

A PRÓZA JELADÁSA: AZ ÚTIRAJZ

A költészettel szemben a század második felének, különösképpen a századvégnek a prózája már értékesebb, hiszen még az akkoriban költőként számon tartottak prózája is jelentősebb, mint költészetük. Külön

érdekessége viszont az, hogy nem a regény vagy az elbeszélés a műfaja ennek a kezdeti kornak, hanem az emlékirat és az útirajz.

A sort Hiador (1821–1897) 1861-ben, Szabadkán megjelent kötete, a *Párisi emlékek* nyitja meg, amelyet 1854-es és 1855-ös párizsi beszámolóiból állított össze, nyolcévi franciaországi emigrációs élet után hazatérve. Arról a Párizsról beszél Hiador, amely ugyan akkor már az „új Babylonként” élt a magyar közvélemény tudatában, valójában azonban éppen azokban az esztendőkből kezdett azzá válni, ami ötven esztendő múltán Ady Endrét vonzza oda: a modern élet lehetőségeinek színpadává.

Hiador is, már könyve első lapjain arra a kérdésre akar felelni, hogy „Mi Páris?” És nyomban felel is: „Új Babylon ... avval a különbséggel, hogy nagyszerű tornyait nem különféle népek, hanem csupán a francia kéz építi...” Majd így folytatja:

„Páris olyan, mint a gyermek, mindent akar látni, ami új, s mindent magának akar. Szóval, Páris nem szűnt meg még haladni. Igaz, hogy most nincs politikai élete, de azon roppant anyagi vállalatok, társas és nemzeti intézvények, azon óriási építőtervek, mik napról napra 100 éves utcák romjain megtestesülnek, felhívják nemcsak a nemzet, de egész Európa figyelmét, melynek új ösvényt mutat, menjünk bárhol, csak mindig előre, azt mondja a francia, majd csak egyszer eltaláljuk az igaz utat...”

Figyelme a francia élet sok területére kiterjed: legjobban az irodalom és a művészetnek eseményei érdeklik, és szól azokról az írókról, színészekről és festőkről, akik akkoriban divatosak voltak Párizsban. Legérdekesebbek azonban beszámolóinak azok a részletei, amelyekben a francia kapitalizmust festi, a gazdag ország polgári életének alapjait, az ipari és a kézművesmunka jelenségeit örökíti meg. „Boldog iparos nemzet, melynek ennyi keze, ennyi művésze van!” – kiált fel, s mondja: „Párizs műgyetem, melynek a világ a növendéke...” De érdekesek arcképei is, többek között az, amelyet Balzacról festett.

A zombori Vértesi Károly (1843–1917) már tudatosan, tervszerűen utazott, és rendre írta könyveit, melyekből egy kíváncsi, művelt ember arcéle bontakozik ki, aki azonban a nagy utakon szerzett ismereteit sokkal inkább tájékoztató szándékkal, mint szépírói ihlettel adta elő. Hiányzik tehát utazói kedvéből az előtte járó európai utasoknak a felfedező kedve. Egy polgár utazik Egyiptomtól Amerikáig, s tér meg, hogy megírva könyvét, újra elindulhasson. Harminc esztendő alatt (1878 és 1908 között) kilenc testes, térképekkel és rajzokkal illusztrált könyvet adott ki Zomborban és Budapesten. Ismerete tehát elsősorban földrajzi, bár a könyvei elé választott jelmondatok többsége ennél tartalmasabb programot ígér. „Előbb azok voltak a leggazdagabb országok, ahol a természet a legbőkezűbb volt; most pedig azok, ahol az ember legtevékenyebb” – idézi Buckle-t. Legtöbb utazásának valódi kicsengését azonban talán a következő mondatai hozzák: „A múlt és a jövő, az évszázadok folyamán visszatérő áramlatok, lelkemben összefolyva, magasztos érzést adtak. Vezetett ez az érzés és karon fogott a tudvágy, mely az útiterv megkövácslása után vitt országról országra, világrészről világrészbe,

hogy megvalósuljanak ifjúkorom álmai és ábrándjai...” (*Keleti ég alatt Palesztinában*. Bp., 1900)

A legjelentősebb emlékiratírója e kornak Molnár György (1830–1891) színész, színházigazgató, a magyar színjátszás egyik megújítója. Szabadkai működése idején írta és jelentette meg, ugyancsak Szabadkán, háromkötetes önéletrajzi munkáját több rendezői tanulmány mellett, *Világos előtt, Világostól Világosig és Világos után* cím alatt (1880–1882).

MILKÓ IZIDOR

Az útirajz műfajának változatait képviselte a múlt század utolsó évtizedében Milkó Izidor (1855–1932), akinek írói neve: Baedeker is az utazásokat jelképezi, bár Milkó nemcsak külföldön utazott, hanem novellisztikus írásaiiban az egykori magyar társas életben is.

Legtermékenyebb és legjelentősebb korszaka a nyolcvanas–kilencvenes évekre esik, amikor „az első magyar causeur” volt a polgárosodó, felénkülő magyar újságírásban és az ehhez kapcsolódó szépirodalomban. A polgáriassult magyar irodalom első nemzedékének a legjobbjai társaságában jelentek meg írásai, többek között Vajda János, Reviczky Gyula, Tolnai Lajos és Vadnay Károly köréhez tartozott, és az ún. ellenzéki irodalmat képviselte. Alkotó kedve és jelentősége századunk első évtizedeiben már megcsappant. 1918 után viszont immár a jugoszláviai magyar irodalom koridős írójaként kezdett újra írni a *Naplóba* s gyűjtötte össze írásai javát hat kötetben, melyeknek kiadása a jugoszláviai magyar könyvkiadás első jelentősebb vállalkozása volt.

Műfajai az újságé, s bár az anekdotázó író típusát képviselte, az ő történetei ennek a műfajnak polgári változatát adták. Tárcáit, rajzait, jegyzeteit, aforizmáit, elmefuttatásait és útirajzait éppen ezért „társasági műfajoknak” tarthatjuk: a századvég értelmiségéről és értelmiségéhez akar szólni elsősorban. Erényei is azok, amelyeket a társadalom e rétege becsülhetett: olvasottság, szellemesség, emelkedett „nézőpont”, jólérsültség, megértő liberalizmus, amely semmihez sem ragaszkodott, semmitől sem idegenkedett, s a kis meg a nagy dolgokat egyaránt a megértés és belátás fölényével tudta nézni. Hangneme a „művelt társalgásé”, amelyet budapesti szerkesztője, Vadnay Károly, így fogalmazott meg: „Kegyed ne olyan dolgokat írjon, melyeket én esténként meg fogok kapni táviratban. Kegyed a részletek írója legyen. Például vagy száz sort lehetne már írni a vasárnapi számba a város hangulatáról, képéről, várakozásáról, díszítéséről. Aztán amit akar, benyomásairól, s utólag, de mindjárt az ünnepek után, egy szép tárcát az egészről, oly részletekkel, amelyeket nem tettek azonnal közzé. Tapintata lesz a legjobb tájékoztató...” „Mindenütt és sehol” – ez az elve, így élt Szabadkán, így indult utazásaira is, amelyekről egyéni benyomásai közzétételével adott hírt, a „fogékony világfi” magatartásával. Milkó Izidor írói nevét ezek az írásai biztosították elsősorban.

Amikor 1918 után újra tollat fogott, és majd egy évtizeden át hétről hétre megjelentek írásai, mintha ott folytatta volna, ahol húsz-harminc esztendővel azelőtt abbahagyta. Valójában tudta, hogy eltűnt korról és egy végleg múltba sülyedt világról kell beszélnie. Ezért kezd emlékezni is, többek között megidézve azt a kort, irodalmi életet, amelynek még ő is első sorában élt és írt, arcképeket festve Vajda Jánosról, Reviczky Gyuláról, Hiadorról s mindazokról, akik oly jelképes „gesztenyefája” alatt egykor üldögéltek, mint Mikszáth Kálmán is. A húszas években írta egyik legterjedelmesebb művét, a *Harun el Rasid* címűt. Ebben egy képzelt ország polgáriasult uralkodója indul álruhában, másodosztályú utasként háromnapos kalandos útjára, hogy megismerje alattvalóinak hétköznapi életét. Eközben betér kávéházba, könyvkereskedésbe, és találkozik három „igaz” emberrel: egy tanárral, egy könyvkereskedővel és barátjával. Előadása szellemes, sziporkázó, mint aki még egyszer meg akarja mutatni, milyen erényei miatt tisztelték egykoron. Becsülte például Kosztolányi Dezső is.

BÁCSKA FELFEDEZŐJE: PAPP DÁNIEL

A jugoszláviai magyar irodalom előtörténetének egyik legfényesebb egyénisége Papp Dániel, akinek mind életműve, mind az író és szűkebb hazája viszonyát meghatározó elmélete kivételes helyet biztosít szemlélődésünkben.

1868-ban Ómoravicán született, anyja Korapifiszky Anna, apja ismeretlen. Gimnáziumi tanulmányait Zentán kezdte, diákkorának városa azonban Zombor volt. Érettségi után jogot tanult Budapesten, később egy közjegyző irodájában dolgozott, majd újságíró lesz, 1896-ban ott van a *Budapesti Napló* című napilap megalapítói között, amely azután jelentős szerepet játszott a modern magyar irodalom életében. A *Képviselelő-házi-Napló* segédszerkesztőjeként halt meg 1900-ban Budapesten. Hivatatosan 1895 óta viselte a Pap (!) nevet.

Zombori gimnazista korában kezdett el irodalommal foglalkozni, diákként a zombori lapok már verseit közölték. Művészetének kibontakozása azonban a kilencvenes évekre esik: életműve nem egészen tíz esztendő alatt született meg. Életében három kötet elbeszélése (*Marcel-lusz*, 1898; *Utolsó szerelem és egyéb elbeszélések*, 1899; *Tündérlak Magyar-honban*, 1899) és egy regénye (*A rátótiak*, 1898) jelent meg.

Művészetének telje novelláiban szemlélhető. A műfaj szabályait Mikszáth Kálmán nagy sikert aratott elbeszélésformájában látta: ezt az elbeszéléstípust nemcsak felhasználta, hanem módosította is. Papp Dánielnél ugyanis az anekdota még nagy szerepet játszik, de már nincs az elbeszélés előterében, átengedve helyét az emlékező magatartásból eredő lírának. A magyar novellairodalom történetében is nyomot hagyott tehát Papp Dániel munkássága, elbeszélései a modern magyar irodalom alapjaiba épültek. Ezt bizonyítja nem annyira Mikszáth Kálmán becsülése,

aki nyilvánvalóan egy kicsit tanítványának is tekintette a Zomborból Budapestre költözött fiatalembert, mint azoké, akik a modern magyar irodalom születésén is munkálkodtak. Mikszáth Papp Dániel regényéről szólva a „maró élű filozófot” és a „szelíd költőt” emlegeti. De Osvát Ernő, aki majd a *Nyugat* szerkesztője lesz, már a modern írók látja benne, aki „telítve az európai kultúrák elemeivel – magyaros marad”: „Erős érzéke van a realitás iránt, de megfigyelésének nedvét logikája erős láncain a philosophia mélységeibe is lebocsátja.” Ignotus, akinek szerepe ugyancsak rendkívül nagy volt ebben az időben, Papp Dánielben az erős intellektust tiszteli. Kortársai várakozással nézték pályáját. Kiteljesíteni azonban nem tudta, betegsége, a neuraszténia és korai halála megakadályozta ebben.

Írásainak szinte egyetlen területe Bácska népének élete – leginkább Zomborra és környékére ismerhetünk egy-egy részletében –, de több története játszódik a szerémségi szerb kolostorok világában is. Városi embert, tanyai parasztot, papot egyaránt szívesen idéz meg. Hasonlóképpen egyforma figyelemmel fordul magyarok, szerbek, bunyevácok felé: a mai Vajdaság soknemzetiségű életének előképei tehát Papp Dániel elbeszélései ebből a szempontból. A földrajzi értelemben vett pontosságra és hűségre viszont nem törekszik, annál inkább hitelesek társadalomrajzai és lélektani megfigyelései. Sokan, köztük Szenteleky Kornél is, értetlenül álltak e sajátos jelenség előtt: „Olyan topográfiai tévedések vannak benne – írja Szenteleky a *Tündérlak Magyarhonban* elbeszéléseiről –, hogy az ember elszedül. Például Zsárkovác, egy Zombor melletti szállásocsoport talán 15 házzal, a könyvben mint hatalmas község szerepel, jegyzővel, bíróval, fináncokkal, katonákkal. A megyeszékhelyről árnyas út vezet Papp Dániel szerint a Dunára, ahová a megye tisztviselői pecálni járnak. Pedig Zombortól 20 kilométernyire fekszik a Duna...”

A világnak és a léleknek a topográfiája azonban annál részletesebben és hűségesebben van megrajzolva Papp Dániel elbeszéléseiben: a múlt század második felének bácskai embervilága, a szokásoktól a jellemekig és sorsképletekig, enciklopédikus gazdagságban tárul fel a műveiben, mi több, Papp Dániel – Tömörkény Istvánhoz kapcsolódva – etnográfiai hitelességre törekszik, a népismeret gazdag aranybányáját is felkínálva. Abban elsősorban nem a legszegényebbek életét látta, nem a faluvég embereit, hanem a szegényedő, dzsentriszódó módosabb paraszti életet és a városi tisztviselők és értelmiségiek világát festette, ahonnan utak nyíltak mind az iparostársadalom, mind a falusi szegényember élete felé. Nem volt azonban „realista”, hogy az 1880-as vagy 90-es éveknek tükörképét kérjük számon tőle, bár ismerte az olasz Verga és a francia Zola naturalista művészetet is. Az ő realizmusának a hitele Bácska költői képének részleteiben van, minthogy nem másolta, hanem emlékezve megálmodta és költőileg újratereztette szülőföldjét, lényegében ugyanazt tette, amit Krúdy Gyula, anélkül, hogy megadatott volna neki a kiteljesítés lehetősége. Ezzel magyarázhatók azok a módosulások is, amelyeket az anekdotikus elbeszélés formáján eszközöl: a novella alapja

nála már az emlék, az anekdota viszont a cselekményvezetésben kap szerepet: a csattanót (szóljon tragikus vagy vidám sorsról) nem tudja elhagyni, mi több, még az „érdekes történet” is szükségszerű eszköze írás közben.

Írói programja is a költőileg megidézett Bácskáról beszél. „...Mi van a fölszín alatt a Bácskában?! Hogy is kaparná azt ki idegen patkó?!... A Pegazusnak, a patkónak odavalónak kell lenni, hogy a füvek és a nádasok alatt megtalálja a tündérkastélyt. Mert az megvan nálunk, és én itt még sok száz sort írhatnék az aranyról és napsugárról, ami a szívembe világít, ha hazagondolok a messzeségből...”

Papp Dániel ennek a „tündérkastélynak” a termeit már nem járhatta be. Valódi érdeme, hogy megtalálta, és megkezdte feltérképezését, művészi létezését is erre a világra alapítva. Csak erről beszélt regényében is, elbeszéléseiben is.

EGY DZSENTRI ÍRÓ: HERCZEG FERENC

Herczeg Ferenc indulásának idején, a századvégen, úgy tetszhetett, hogy Dél-Bánát világának az írója lesz, ám nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: a bánáti dzsentri írójából dzsentri író lett, és pályafutása is ennek a tükre, minthogy a magyar uralkodó osztályhoz csatlakozva annak a hivatalos írójává, reakciós politikájának képviselőjévé vált.

Versecen született 1863-ban, apja sokáig a város polgármestere volt. Magyarul Szegeden tanult meg iskolás korában. Jogászként ismeri meg és teszi magáévá a dzsentri életmódját. Mulat, katonatisztek társaságában forog, halálos végű párbaj hőse. Később képviselő és az *Új Idők* hetilap szerkesztője majd ötven esztendeig. 1954-ben halt meg Budapesten.

Irodalmunk előtörténetében ifjúkori művei bírnak jelentőséggel, amelyekben szülőföldjének életét, később a bácskai magyar–bunyevác dzsentri világát festi. Ezekben még erősebben tapad Dél-Bánát és Bácska életéhez, megfesti tájait, de az élet mélyebb rétegeibe már nem hatol, hanem megmarad a felszínesebb, ám látványosabb életjelenségek körében. A tragikus felhangokat alig ismeri, annál inkább kedveli az édes-bús történeteket, melyekben az élet romantikus felfogása nyilatkozik meg. A dzsentritársaságról ír a dzsentritársadalomnak, hangban, modorban, életszemléletben is hozzá hasonulva. Ez jellemzi első regényét, melyet még Mikszáth Kálmán jutalmazott, az 1890-ben megjelent *Fenn és lenn* címűt; ez egyik legjelentősebb vállalkozásának ígérekedett, hiszen a dél-bánáti élet teljes körképét akarta adni, alakjaiban pedig olyan társadalmi típusokat léptetni fel, amelyek az életlehetőségek változatait is példázhatták volna. Főhőse a dzsentrilét és a polgári, műszaki értelmiségi pálya között válaszüton áll, hogy végül a dzsentri vonzása bizonyuljon erősebbnek. Festi tehát a „fenti” világot, és ábrázolni akarja (már ekkor is kevés eredménnyel) a „lenti”. Legnagyobb sikereit a dzsentri „kedves-könnyelműségeinek” szentelt regényeivel aratta, megteremtve a

szerteágazó, szüntelenül házasodó Gyurkovics családot; rendre írja e család tagjairól szórakoztató regényeit, Dél-Bánát helyett Bácska felé fordulva. Első színpadi sikere is bánáti dzsentritéma feldolgozásából született (*A dolovai nábob lánya*).

GOZSDU ELEK „SÖTÉT VILÁGA”

A bánáti, különösen a dél-bánáti világ igazibb és mélyen szántó ábrázolója Gozsdú Elek volt, s ha nem is foglalkoztatta az a kérdés, hogy „mi is van a fölszín alatt a Bánátban”, de lélekrajzai és tájképei arról győzhetnek meg, hogy ennek a világnak sajátos és oly jellemző embereit és sorsképeit átélte és megörökítette. Ő is, akárcsak Papp Dániel, világunk soknemzetiségű emberi közösségének az írója, ki a maga életében is mintegy példázta népek és sorsok összefonódottságát.

1849-ben született Ercsi községben. Családja macedón eredetű, de Lengyelországból érkeztek Miskolcra. Temesváron a rokonság román anyanyelvű volt, szülei viszont szerbnek vallották magukat. Jogot tanul, majd kisebb megszakításokkal bíróságokon dolgozik. Élete alakulása első sorban Bánáthoz kötötte: 1885 és 1887 között Fehértemplomon alügyész, majd Karánsebesen és Temesváron ügyész. Zomborban 1897 és 1905 között él; lázas társadalmi tevékenysége eredményeként megindul a Szabad Lyceumban a munka. Előadásokat szervez és tart, hangversenyeket, képiállításokat rendeztet. Zomborból ismét Temesvárra kerül, és ott hal meg 1919-ben.

Kevés művű író: pár regény, egy kötet elbeszélés (*Tantalus*), egy színmű és halála után egy levélgyűjtemény mindössze a legoroszosabbnak tartott századvégi magyar író termése, amely azonban a jugoszláviai magyar irodalom előtörténetében meg nem kerülhető és ki nem iktatható. Papp Dániel művészetével párhuzamosan Gozsdunál vetődnek fel azok a sajátos társadalmi-esztétikai kérdések, amelyekkel majd a jugoszláviai magyar irodalom találja szembe magát a húszas-harmincas, különösképpen pedig a hatvanas években. Nem regionális irodalom az, amit a Gozsdú-novellák és -regények hoznak, de az adott, esetében dél-bánáti táj, valamint emberei világának sorsgörbéi az író életélményével harmóniában jelennek meg, szinte megkülönböztethetetlenül egymástól. Gozsdú filozófiája találta meg talaját Bánátban, amelynek felső határa az Aranka völgye, az alsó pedig ott húzódik a Pancsova–Fehértemplom–Alibunár képezte vonalon. Ezen az aránylag kis területen élnek a hangulat és kedély kódéba veszett hősei, az élet Tantaloszai, akiknek az a sorsuk, hogy soha nem érnek célhoz, mert nem tudnak akarni, ugyanis gyöngé emberek. Ennek az oly jellegzetes gyöngeségnek a kiszolgáltatottjai a Gozsdú-írások hősei, szinte függetlenül attól, hogy a bánáti uradalmi világ melyik pólusán élnek: azon-e, amelyet a kastélykertek fala határol, vagy a másikon, amely a falvak, a Fehértemplom típusú városkák magyar, szerb, román embervegetációjának a talaja. Gozsdú, a királyi ügyész, természetesen

nem tudja megtagadni önmagát. A kastélyok szobáiban mozog otthonosan, s az itt élők lelkét ismeri a legjobban, miként *Köd* című regénye s elbeszéléseinek velük foglalkozó része is bizonyítja. E jelképes ködbe vesző, akaratgyöngye lelkek jó ismerője tehát, éppen ezért elemezni is tudja pusztulásuk lelki okait, míg többi hőst, mert csak látja őket, mintegy a velük való találkozásai fényében mutatja meg, legfeljebb ellátogat hozzájuk. Minthogy azonban éles szemű író és kitűnő emberismerő, a kunyhók világában is fel tudja fedezni ugyanannak a kórnak a tüneteit, amelyeket „úri” hősein is megfigyelt.

„Láttelei” nyomán, mivel lelkiileg pontosak és hitelesek, társadalmi indokoltságuk pedig ugyancsak adott, nem nehéz a századvégi társadalmi élet dzsentriesedő jellegére sem ráismernünk. A „felhalmozott tőke által teremtett nyomor” tudata sejlik fel elbeszélő művészetének hátterében. Ez az a „nyomor”, amely fogva tartja mind gazdagjait, mind nincstelenjeit; természetesen más-más tünetekben nyilvánul meg, de hasonló lelki reakciókban mozdul tovább, s viszi a hőseket tragédiájuk örvényei felé.

Bánát két világát erős kontrasztokban látja és láttatja:

„Béla gazdag földesúr, akinek nagyúri fényűzéssel berendezett kastélya egy rongyos, kicsi kertészfalu szélén, hatalmas fákkal ékeskedő vén park közepén fekszik ... A kastély új volt; a reneszánsz és rokokó átmeneti arányaiban épült, és dekoratív részletei kacér könnyedséggel, kecses mesterkedéssel olvadtak össze a reneszánsz hideg vonalaival. A kastélyba vezető, széles, hajlott ívű kőlépcsőket két fehér márványba vésett szfinksz őrizte, mintha a modern ember összetett lényegének rejtélyét egy szfinksz már meg sem fejthetné...”

Ezzel szemben ott van, a kastély tövében, a másik világ is:

„Vert falból épített alacsony házak, melyeknek legtöbbször a tapasztás itt-ott lemállott, állottak itt szomorú egyhangúságban egymás mellett, a szegénység egyforma képét mutatva. A házacskák tenyérnyi ablakai az utca felé, melyeknek legtöbbször újságpapírossal volt beragasztva; a dűledező kémények, omlatag vályogkerítések, didergő, rongyos gyermekek, amint az utcasarkon, varjak módjára, kis csoportokba gyülekezve bámészkodnak, a kéményekből kitóduló, szürkés, bűdös tőzegfüst, mind a kopott, szomorú szegénységet hirdették...”

Hasonló az *Ultima ratio* öreg sírásójának a szobája is:

„Alacsony, egyablakos lyuk volt az, inkább odú, mint szoba, s a szegénység bélyege, a piszok és penész rajta volt a falakon és minden tárgyon. Egy keskeny, a földbe vert cölöpökre zsúpszalmából font ág, rajta egy rongyos darócköpeny, egy fapad, egy kacsikalábú kis asztal volt az egész bútorzat. A hasas sárkemence padkáján volt egy nagy agyagkorsó, letakarva nedves ronggyal, a sarokban egy kopott cirokseprű, más nem volt a szobában...”

Irodalmunk előtörténetében hiába keresnénk ennél részletesebb rajzokat a szegény ember világáról, és a bánati síkság képei is nála jelennek meg nemcsak először, hanem itt kapnak művészi szerepet is. Akárcsak

sorsképei, tájképeinek elemei is az író világlátását hirdetik. A deliblái homokvilág rajzában például ilyen képre bukkanunk: „Az életfenntartó búza és a gyilkos belladonna gyökerei egymás mellett szívják az élet és a halál erősségeit. De ezeket az embereket az életnek és a halálnak ez a közelálló képe nem zavarja...”

Gozsdu Elek „sötét világa” tehát Bánát századvégi életének képeiből született, elsőként mérte föl ennek a világnak lelki és társadalmi realitásait. Nem fények és színek világa ez Gozdsu szemében, hanem „szomorú muzsika”, „fájó dal ... tele panasszal, búbánattal”. A szürke az uralkodó színe, s egyhangúság a melódiája: „A vadkacsák, szalonkák meghúzták magukat a zombékban, élettelen nyugalom volt az Aranka környékén. A fakó szántóföldekről csak elvéve tévedt fülembé egy-egy éhes varjú káromása; s a laposon hosszában fekvő akácerdőske visszhangozta a lovak cuppanó lépéseit...”

BÁCSKA ÉS BÁNÁT BEVONUL AZ IRODALOMBA

Papp Dániel és Gozdsu Elek felfedezik a magyar irodalom számára Bácska és Bánát oly sajátos, más tájaktól különböző életét, s művésztük középpontjába helyezik, lényegében erre a világra alapítják művészi létezésüket is. E világ erős színei azonban nemcsak őket foglalkoztatták: azoknak az íróknak is vannak idevalósi témáik, akik ugyan nem itt születtek, s nem is éltek vidékeinken huzamosabb ideig, elannyira, hogy vagy húsz esztendőn át a magyar prózairodalomban a bácskai-bánáti témáknak jól megkülönböztethető világa alakul ki, művészi varázst kap, s lassan-lassan olyan fogalomává válik, mint amilyen Erdély, a Szepesség vagy a Nyírség.

Mikszáth Kálmán például egyik leghíresebb regényének – *A Noszty fiú esete Tóth Marival* – a témáját merítette egy „bácskai botrányból”, s ehhez megalkotta a maga Bontó vármegyéjét, amelynek eredetije nyilvánvalóan Bács-Bodrog megye volt. „Az öreg Ungár esete” ugyanis, ahogy Ady nevezte az akkoriban oly nagy szenzációt keltett történetet, Moravicán játszódott le, amikor is az öreg Ungár nem adta lányát, Piroskát, a „kamjonkai Szemző fiúnak”, mondván, hogy a pénzével „nem hajlandó restaurálni a dzsentrit”.

Ambrus Zoltánt, a századvég kitűnő íróját, két regénye megírására is ihlette Bácska és Bánát. *Giroflé és Girofla* című regénye szabadkai fogantatású, a *Kultúra füzértánccal* pedig becskerei élményből született. Különös figyelmet a *Giroflé és Girofla* című, 1901-ben írott regénye érdemel, melyet az irodalomtörténet-írás Ambrus „legművészeiben kivitelezett regényének” tart: „Hősei: Vidovits Feri, a szenvedélyes bácskai fiatalúr, valamint a Giroflé és Girofla, a két kis operett-színésznőcske – s mögöttük az impresszionisztikusan rajzolt bácskai atmoszféra: valóságosak...” Ugyanezt mondja egyik legértőbb méltatója, Gyergyai Albert is: „A bácskai levegő, a vidéki színi élet, a város, a környék és a színház

jellegetes tenyészet, a millenniumi sajátos mámor, amely ebben az időben az egész országon széjjeláradt, mintegy magától alakult ki itt a könnyű kedv, a szép látszatok, a játékos szenvedelmek, a futtában mutatott mélyek, a csak alig megpendített eszmei és érzelmi motívumok szövedékévé, amely mint egy nyári kelme, a mezők minden illatát, e kaland, e kirándulás minden varázsát magába szívta...” S valóban: Szabadkának ez az Ambrus-mű az első jelentősebb megjelenítése. A színház világának a bemutatására, a Zentai út és Palics rajzára kell gondolnunk elsősorban – ezekben a mindennapi élet ellentmondásai tükröződnek. A *Giroflé és Girofla* impresszionista képei ellenében a *Kultúra füzértánc* című kisregénye (1911) már satíra, egy félresikerült becskerei szereplésének emléke, a vidéki „kultúra” találó rajza.

Szabadka ihlette Balázs Bélát is *Lehetetlen emberek* című műve megírásakor. 1919-ben adta közre a *Nyugatban* regénye első részleteit, s végül német nyelven jelent meg a mű 1930-ban. Kor- és kórképnek készült, és az első világháború előtti magyar társadalomban ható eszmék mozgását szándékozott ábrázolni. A regény cselekménye a fővárosban indul ugyan, de legfontosabb jelenetei már Szabadkán játszódnak, és az egykori élet tömény rajzát hozzák. A nyári hőségben ájultan heverő város mozdulatlansága csapja meg az olvasót nyomban, ahogy a hős a városba érkezik, ám a kép mindinkább mitológiai vonásokat ölt: „Hirtelen úgy érezte, egészen magára hagyták ebben a csöndben, ebben az ürességben, ebben a fehéren izzó térségben. Senki sem látja, senki sem hallja...” Azután feltűnik a Palicsi út, a Villa Ninon különleges művészársasága, a mű végén pedig már egy aratósztrájk izzása hevít, és a Palicsi-tó itt válik az öngyilkosok tavává:

„Különös tó a Palicsi-tó. Partja lapos, mint maga a víz, egy tenyérnyivel sem magasabb. Még nád sem szegélyezi, meztelenül és valószínűtlenül fekszik ez a víz, nedves sebként a föld színén. Csupasz ez a tó, mintha elhagyták és elárulták volna a hegyek és a fák, melyek hajdan körülvették. Vak tükrében nem csillan meg az ég, hanem saját színe van, sötét, szenvedő és gonosz, mint az éhség és a gyűlölet...”

Ambrus Zoltán és Balázs Béla mellett Réti Ödön nevét és művét kell megemlítenünk azok között az írók között, akik tájaink életén ihletődtek. Míg azonban amazok hosszabb-rövidebb időre kirándultak csak Szabadkára, Réti Ödön éveket töltött Becsén rajztanárként; itt azonban nemcsak a „vidéki kisváros szürkeségében is érdekes és mély emberi kérdéseket kínáló életével” ismerkedett meg, hanem felfedezte a bácskai népművészetet is. „Bácskában gyűjtötte a népművészeti motívumokat, subák, szűrök hímzéseit...” – olvashatjuk életrajzában. 1871-ben született Zalaszentivánon, s tanárként került Becsére, innen tovább Brassóba, Aradra, végül Szegedre, ahol József Attila baráti köréhez tartozott. 1939-ben halt meg.

Írói munkássága ugyan nem Becsén bontakozott ki, de legjelentősebb művét, *Zorka* című regényét becei élményeiből írta meg, s néhány erős novellájában is Becsét festi. Ezek közül a *Náta* címűt kell kiemelni.

Regényét előbb a *Nyugat* közölte folytatásokban, majd 1923-ban könyv alakban is megjelent. Egyik kritikusa a fiatal József Attila volt. „A modern regényirodalomból a romantika csaknem egészen kiveszett, úgy, hogy ha föl is bukkan olykor-olykor, fölényesen lemosolyogjuk – írta József Attila. – Pedig a romantikának is megvan a maga nagy hivatása és legfőképpen most, a háború lelki dögvésze után: szívet-lelket rakni azokba a hústarisznyákba, amiket embereknek hívunk és a hívők lerongyolódott hitébe új bizakodást aggatni...” Réti Ödön regényének alapvető témája azonban, ha romantikus köntösben is, a nemzetiségi kérdés: a fiatal diáklány, Zorka, és a városka magyar nemzetiségű tanára szerelmi történetének fonalán a magyar uralkodó osztálynak a bácskai szerbiséget elnyomó politikáját ábrázolja az első világháború előtti időkben. Közben Becse érzékletes rajzát is adja, földbirtokosaival, vékonypénzű tanáraival. A regény hangulatát egy-egy tájkép is rögzíti. Ilyen pl. a következő is: „Éjjel volt; csöndes, csillagos éj borult a pihenő városkára. Erdőssy a Tisza partjára álmodta magát. Csodálkozva nézte a víznek zöldes-fekete színét. A folyó, mint egy óriási, hideg kődarab, mozdulatlanul pihent medrében. Ő borzadva nézte, aztán a szívébe nyilallt valami. Felébredt...”

A regénynek eszmei mondanivalóján kívül az ilyen részletei érdemelnek figyelmet.

EGY NÉPIES ÍRÓ A SZÁZADFORDULÓN

A Szegeden született magyar népies elbeszélő irodalom nyomán indult el a múlt század végén a Zentán tanítóskodó Móra István, Móra Ferenc bátyja, és teremtette meg a népies novella sajátos, helyhez kötött változatát, s az ő nyomán bontakozik ki majd ez az irodalom a húszas-harmincas években Zentán, Padén, Becsén.

Móra István Kiskunfélegyházáról került Zentára, és itteni élményeit írta meg *Atyámfiai* című novelláskötetében (1898). A „gyalogsoros szegénység” és a „városi szegényemberféle” világa érdekelte, e világ embereit rajzolta meg szeretettel és a falusi élet iránt érzett vágyakozással, ám ugyanakkor szerény tehetséggel is. Legerősebb oldala életismerete volt, a vidéki élet színei ragadták meg, és a földrajzi pontosságot és a néprajzi tényyszerűséget használta fel, hogy hitelesítse az elmondott történetet, egyben pedig megidézza az események levegőjét. Különösen novellakezdetei érdekesek, melyekben miniatűr tájképeket rajzol: „Manap is mutogatják még azt a helyet a horgosi ürújárason ahol az időses juhász, Bóczán Simon agyonütötte Mező Jóskát, akit a kötözködni való bóna-órája idehozott azon a szerencsétlen napon a martonosi székekrül” (*Párbaj*). Vagy: „Ahogy a tanyáruul jövet az Oromra ér az ember, rengeteg lapos ködöllik előtte. Ez a magoslat, az Orom volt a Tisza partja valaha; s ez a kékellő lapály, ez az istenáldott, ma selyemfüvet nevelő messzeség, nádat ha termett akkor, és piócát, vízcisigát, sulymot, hideglelést, dúvadat.

Az adorjáni átvágás meg az új gát békót vetettek a Tiszára, elvették, eltudták tőle ezt a székiben félnapos, hosszában egésznapos tartományt” (*A csordajáráson*).

Zenta és vidéke népi életének első ábrázolója volt Móra István ezekben az elbeszélésekben, megörökítette az itteni élet egy pillanatát és e vidék népe nyelvét is a század fordulóján. Kiemelhető *Párbaj* című novellája, amely Móricz Zsigmond *Barbárok* című elbeszélésének egyik forrása volt.

SCOSSA DEZSŐ

Scossa Dezső (1860–?) Zentán született, 1888 és 1893 között Becskereken élt Torontál vármegye tanfelügyelőjeként. Szívesen utazott, 1883-ban Szerbiát járta be, a század utolsó éveiben pedig Németországban és Svájcban járt tanulmányúton. Szépíróként 1890-ben mutatkozott be *Elbeszélések* című kötetével, amelyet a nevezetes becskerei Pleitznyomda adott ki. Az egykori méltatás szerint műveit „magvas és gazdag humorral fűszerezi”, „alakjait az életből veszi, velünk élnek, velünk cselekszenek azok”. 1892-ben *Irén* című folytatásos regényét írja a *Torontálnak*, ugyanott 1893-ban a *Málnássyné* című regényét olvashatják. Írt regényt *Amor verus* és vígjátékot *A kanári* címmel. Szegeden jelenik meg *Délvidéki történetek* című kötete (1904), *Negyedszázad* címen a Singer és Wolfner cég *Modern Magyar Könyvtár* című sorozatában jelent meg gyűjteménye (1909).

A bánáti szerb népélet iránti érdeklődése jegyében született négy „délvidéki” története, amelyeket valójában szerb történeteknek kellene minősíteni, „helyi színekben” gazdag, mert bennük egy dél-bánáti falu szerb népéletének a történeteit adja elő, többek között magyarok és szerbek virtuskodását, az éhes földszerzők tragédiáját, a házasságok bonyodalmaikat. A táj bennük már „irodalmi” – Gozdsu Elek leírásaiból ismerhettük meg. De Scossánál még kietlenebb egy fokkal a látvány: „Vigasztalan, fárasztó útja volt ez, sehol egy fa, sehol egy tanya, sehol egy kunyhó. Csak a szikes, agyagos talaj mindenütt, csak a végtelenségig terjedő nádasok zöldje, és a szennyes, piszkos, szürke víz, amely a Berzava kiöntéseiből tanyázik itt örökösen.”

Szegény világot fest: „Feljutottak a dombra, honnét az egész vigasztalan tájék képe eléjük tárult. És eléjük tárult a kicsi falu nyomora is, mely messze fekvő piszkos foltként tűnt elé. Itt ütöttek ugyanis tanyát a glinaiak, a magaslaton összetakolt ürgelyukhoz hasonló galibákban tartva éjjeli szállást, miután keserves munkájukat a vízben nappal elvégezték.”

Érdeklődése feltűnően folklorisztikus – akár a menyasszonyt írja le, akár a görögkeleti templomi esketést, akár az esőkérő dodolajárást. Pontosságra, néprajzi hűségre törekszik, mint Tömörkény István is, aki bizonyos mintaképe volt. Scossa Dezsőnek a dodola leírásában is a néprajzi információ az elsődleges: „Dodolát szoktak vezetni a szlávok nagy

szükség idején s nem egyéb az egy zöld gallyakkal koszorúzott leánynál, akinek testét csupán vékony lepel fedi.” A versét szerb eredetiben és magyar fordításban is közli a *Baba Nada* című novellájában:

*Ó maskara, maskara
Mi kellene néked,
Egy pohár vizecske
S az Istentől esőcske!*

Nem véletlenül, hiszen Scossa Dezső különös figyelemmel fordul a szerb kultúra felé. Szerbiai tapasztalatairól 1891-ben Nagybecskereken előadásban számolt be *A szerb népköltészetéről* címmel, de értekezett a szerb színjátszás történetéről, Vuk Karadžić munkáit használta novellaforrásul, mint a *Delipapas* címűben.

Scossa Dezső a vidéki magyar úri világ képeit rajzolgatta a *Negyed-század* című 1909-es kötetében. Emlékező, anekdotázó kedélyessége jellemzi ezeket a tárcaírásokat.

A SZOCIALISTA IRODALOM KEZDETEI: SOMFAI JÁNOS

Becskerek a múlt század végén nemcsak a szociológiai irodalomnak volt egyik jelentős központja, hanem a munkásmozgalomnak is. Nem véletlen tehát, hogy a szocialista irodalmat is ihlette. Itt élt ugyanis Somfai János szocialista író, a *Torontál* című politikai lap főszerkesztője, és Becskereken jelentette meg legfontosabb, a kor szocialisztikus irodalmának első vonalába sorolható műveit. Valódi neve Stromfeld volt, öccse, Aurél, a Magyar Tanácsköztársaság híres hadvezére. 1870-ben született. Az első világháború idején szocialista eszméi miatt katonai büntetőintézetbe helyezték. A Tanácsköztársaság bukása után internálótáborba zárják, onnan Bécsbe szökik. 1921-ben tért vissza Becskerekre, és ott élt, újságárudája volt, egészen 1941-ig, amikor a megszálló német fasiszta hatalom ismét internálta. Becskereken halt meg 1942-ben.

Két műve érdemel figyelmet, mind a kettő Becskereken jelent meg. *Forradalom* címen regényt írt (1906), *Két világ* című műve pedig levélsorozat és novelláinak kis gyűjteménye (1913). Rajtuk kívül megjelentek még *Hamlet asszonyosság* és *Kutyavér* című könyvei is.

Somfai János művei a korszak társadalmi kérdéseinek és szocialisztikus eszméinek a regényesített rajzai. *Forradalom* című regényének központja például egy sztrájk története, főhőse egy mérnök, Szobránc, a meggyőződéses szocialista, aki munkaadójának, Homoródnak a gyárában sztrájkot szervez, és élettársul veszi a gyáros hozzápártolt lányát. A regény utolsó fejezetében a szociáldemokrata munkások nagygyűlést tartanak, és erejük tudatában éneklik: „Miénk lesz a jövő!”

A regénybeli sztrájk a kilencórás munkaidőért kezdődött: „A vas- és fémmunkások szakszervezete mozgalmat indított a munkaidő leszállítása és a szervezet érdekében. A mozgalom odairányult, hogy a gyárak az eddigi tíz-, néhol tizenegy órás munkanapot egyöntetűleg szállítsák le kilenc órára, azonkívül a gyártulajdonosok köteleztessenek, hogy csak olyan munkásokat alkalmazzanak, akik tagjai a szakszervezetnek...” A regényben egyértelmű határozottsággal hirdeti Somfai, hogy „a szocializmus osztályharc, a harc pedig nem vitatkozásokból, tárgyalásokból és alkudozásokból áll...”

Hősei is, az író is azonban vitatkoznak. A két világ, a tőkésé és a munkásoké, eszmei harcot is vív egymással, és Somfai szívesen jelenít meg ilyen vitákat. Ez jellemzi *Két világ* című könyvét is, amelynek nagyobbik hányadát „egy kapitalista és egy szocialista levelei” teszik ki, sorra véve ismételt azokat az érveket, amelyek a szocialista mozgalom létjogosultságát bizonyítják. Az író „az eszmében való lángoló hit” vezeti, amelyről ezekben a levelekben beszél, s vezetheti, hiszen mint Somfai írja, a szocializmus eszméjének „nagyak, gyönyörűnek kell lenni, hogy minden üldözés mellett is egyre több harcost vonjon magához” még „a kapitalista világrend fiai közül is”.

Novelláiban a munkásság, a városi szegénység „pince-életét” idézi – már-már expresszionista eszközökkel.

„Fölnézek a pincéből. Fényes, ragyogó nappal van fönt, de itt lenn homály vesz körül. Súly van ennek a homálnak, mert nyomja az ember lelkét, s ahogy a súly ránk nehezedik, bizony fáj. Fáj, hogy ott fönn fényes nappal van, s ideleln piszkos homály. Ott fönn az ember a nagy ragyogásban összehúzza a szemét, mert úgyis eleget lát, ideleln meg nem győzi eléggé kimereszteni és mégis alig lát. Ott fenn szinte megcsömörlelnék az emberek a ragyogástól, a fénytől, itt lenn meg elepednek egy sugárért.

A pincének van valami ablaka, vagy nyílása, de azt ott fönn olyan kicsire csinálták, hogy a ragyogásból ne jusson le valami a mélységbe. Nem jó az a föntlevőknek, ha lent az emberek jól látnak. Még meglátják a különbséget a sötét és a ragyogás közt, s ők is akarnak abból a ragyogásból, fényből egy keveset, vagy talán többet is...”

FÜLEP LAJOS, A BECSKEREKI KRITIKUS

Fülep Lajos (1885–1970) gyermek- és ifjúkorát töltötte Nagybecskerekben, a mai Zrenjaninban, ahol apja állatorvos volt. 1902-ben érettségizett. Írói-kritikusi munkásságának korai, első szakasza tehát Becskerekben bontakozott ki: a hetedikes gimnazista már a heti sajtó gyakran szereplő kritikusa, bár, mint írták, „ezekkel a cikkekkal persze még nem vonult volna be a magyar kultúrtörténetbe” (Babus Antal), ám előbb a *Torontál*, majd a *Nagybecskereki Hírlap* hasábjain megjelent majdnem ötven írása mégis fontos; általában nyomon követhető Fülep Lajos művészetszemléletének kialakulása, mert már akkor szembenézett a kor

művészeti irányjaival, hiszen véleménye van például a szecesszióról. Ugyanakkor kirajzolódik kritikáiban a bánáti város szellemi életének a képe.

Az érettségi előtt álló gimnazista Fülep Lajos éppen olyan szenvedélyes és sokfelé figyelő életet élt Becskerekken, mint amilyent szinte ugyanazokban az években Kosztolányi Dezsőék élnek Szabadkán. Fülep is szerepel az önképzőkörben, sikereket is arat, díjakat is nyer, és ő is ír. Van egy baráti kör is, amelyben szívesen mozog. Egy 1962 októberében Todor Manojlovićnak írott levelében meg is idézi egykori barátait (Kelér Taszilót, Mayor Rudolfot, Borsodi Lajost, Gyenes Viktort), akik közül Gyenes Viktorra figyelhetünk fel Borsodi Lajos mellett, hiszen Gyenes lesz B. Szabó György majdani pártfogója, s igazi européer volt, miként a hálás pártfogolt majd mondja róla.

Németh Ferenc friss Fülep-bibliográfiája szerint a fiatal író 1898 és 1904 között a becskerei *Torontál* című lapban hét tárcát, a *Nagybecskereki Hírlapban* 1902–1903-ban negyvenhat változatos tematikájú tárcát, színikritikát és képzőművészeti tárgyú írást tett közzé.

Színikritikáinak jellemzésekor nemcsak az állapítható meg, hogy „magukon viselik, főleg a jelzők használatában a gyors rajongást eltitkolni nem tudó, a szerző korára utaló ifjonti lelkesedést”, hanem azt is, hogy szempontjai jók, amikor a színészi játékot minősíti, amikor a közönség és színház viszonyát tárgyalja, amikor a színház „művezetőségének” a törekvését méltányolja, és a közönség reakcióit, viszonyulásait rögzíti (Gerold László). Közönség szempontú bírálatokat ír, miközben nyilvánvalóvá teszi, hogy a becskerei színház a XX. század első éveiben az „üres ház” színháza volt.

A képzőművészeti kritikus 1902-ben ad jelt magáról, amikor érettségire kellett volna készülnie, s akkor írja egyik legfontosabb ifjúkori cikkét a gyermekrajzról. Fülep dicséri a becskerei gyermekrajz-kiállításon látott játékrajzokat. Pedagógiai szempontokat éppen úgy hangoztat, mint esztétikaiakat. „Ahogy a lélek mozdul, úgy mozdul a kéz” – írja, és a gyermekrajzokban nyomon követhetőnek mondja az utat a „zsenge megfigyeléstől” a „művészi látásig”, s ilyen módon, írja, „végigszemléljük itt a gondolkozást, annak megizmosodását, de megtalálhatjuk a hatalmas, leküzdhetetlen alkotásvágyat is, amelyet Streitmann tanár növénydekeiben fölébresztett”. Ugyanazokban a hetekben ír Fülep Lajos a becskerei ipari kiállításról is. „Ebben a derűs ismertetőben, amikor a kisiparról időszerű és egyben »divatos« is volt gondot viselni, s ugyanakkor ebben az iparágban kétségtelen zűrzavar uralkodott, Fülep érdekesen fonja össze a komoly, a mulatságos és a költői szálakat” (Bela Duranci). Itt is a szélsőségeket rögzíti, a „legprimitívebb népies motívumoktól a legkomplikáltabb iparművészeti dolgokig” fogja át szemlélete a kiállítás tárgyait. Dicséri Istvaneszkü Pál munkáit, aki a „zsíros hajú parasztnak a gubáit készíti remekbe”, tud a polgármesternek is kabátot díszíteni: „A barna-sárga bőr térségei fekete selyemhímzéssel vannak kitöltve, nem barokk, sem szecessziós stílusban megkomponálva. Ezt a kabátot a

magyar népies stíl teszi értékessé, melynek díszítésében naivság és őseredetiség, érzelem és fantázia párosul. De nem az az érzelem és fantázia, amelyet az iskolában neveltek volna bele, hanem amely az ő szent öröksége, évszázadok lassú, meneteles alkotása. Ezekből a rózsa, rozsmaring, pávaszem, tulipánból összefont kompozíciókból, amelyeket Istvaneszkü segédje egy seprőszállal, tintával pingál a szűrők simára cserzett bőrére – meg is építheti Lechner, legnagyobb élő építészünk a legszebb budapesti palotát.”

Fontos megállapítása a következő is: „Az etnográfus is sokat tanulhat ebben a teremben: négy-öt népnek a lelkébe lát bele egy csapásra, olvashat minden vonásból és színből, következtethet nemcsak a műérzék, hanem a teljes szellemi élet itt-ott megnyilatkozó fejlettségére is. Érdekes összehasonlítást tehetünk ugyanitt a magyar szabók által készített magyar és szláv ruhák között, kihasználván a megkapó hasonlóságok mellett a jellemző és félreismerhetetlen ellentéteket. Összehasonlítás kedvéért egymás mellé vannak fölaggatva a jómódú, prémes gyöngygompos kabát, pitykés lajbi és a szerb színérzékkel elkészített élénk színekben pompázó mellény, avagy melledző.”

Természetesen dicséri a becskerekai szőnyeggyárat, annál is inkább, mert becsült tanárát, Streitmann Antalt dicsérheti, „ki legelső volt Nagybecskereken azok között, akik helybeli szőnyegiparról még csak álmodni is mertek”. Arról a szőnyeggyárról beszélt Fülep Lajos, amelyben a magyar szecesszió legszebb szőnyegeit Horti Pál, Nagy Sándor és Vaszary János tervei alapján realizálták.

Fülep 1902-ben Pestre ment, 1903-ban pedig megszakad írásainak sora a becskerekai sajtóban. Becskereken csak megmutatta magát, a modern magyar művészet értője azonban nem lett volna e korai tapasztalatok és ismeretek nélkül!

CSÁTH GÉZA

Fényesnek indult s korán, tragikus módon lezáródó írói pálya a Csáth Gézáé: a modern polgári író emberi és művészi tragédiáját példázza, hiszen rendkívül rövid, alig tízesztendős alkotói korszaka után a kábítószerekkel folytatott küzdelmének majd tíz esztendeje következett, amikor már alig írt, s ez a termése sem színvonalban, sem mennyiségben nem ér fel azzal, amit előtte alkotott.

1887-ben született Szabadkán, polgári családban. Apja ügyvéd, és közeli rokona Kosztolányi Dezsőnek. Szabadkán jár iskolába, majd érettségi után a pesti orvosi kar hallgatója. 1909-ben orvosi oklevelet szerez. 1910-től szed morfiumot, 1913-tól pedig szenvedélyes morfinista. Ezekben az években többször is elvonókúrával kísérletezik, de eredménytelenül, s munkahelyét is szüntelenül változtatja, vidéki fürdőhelyeken hányódik, falvakban (így Regőcén – Ridicán) kap állást. 1919

őszén otthon van Szabadkán, megszökik, Budapestre akar menni, de a határon feltartóztatják, megmérgezi magát, és meghal.

Írói pályáját a *Bácskai Hírlap* című lapnál kezdte, egészen fiatalon, még 1901-ben. Zenekritikákat és karcolatokat ír, s Baudelaire prózaverseit fordítja. Novellaírói munkássága azonban budapesti egyetemista évei idején bontakozik ki, írói rangját is ezekben az években írt elbeszélései alapozták meg, melyekben elsősorban gyermekkoráélményeinek, a szabadkai polgárházak világának emlékeit örökölte meg; nyomait, reflexeit novellái javában felfedezhetjük, néhány remekműnek tartott írása pedig szinte teljes egészében a szabadkai élményeire épült. Gondoljunk csak *A béka*, *A varázsló kertje*, *A vörös Eszti* címűekre például.

A századkezdet novellája általában is erősen a gyermek- és ifjúkor világának a rajzait hozta, Csáth Géza pedig azzal, hogy a vágy és a valóság határterületeire hatol írásaiban, amelyeken a valóság álomszerű, az álmok, a vágyak pedig valóság jellegű vonásokat öltenek, természet-szerűen fordult a maga emlékvilágához, abban fedezte fel az íróilag hasznosítható életelemeket. Legtanulságosabb példája ennek *A varázsló kertje* című novellája, amelynek „térképe” egyértelműen jelzi a szabadkai ihletést. Erre utal életrajzírója, Dér Zoltán is, mondván, hogy „varázslónak tartotta magát, olyannak, amilyen az volt ott a szabadkai Teréz térről nyíló vakköz végén, akinek gizzgazzal benőtt udvarába gyermekkorában mindannyiszor szívszorongva lestek be öccsével”. Novellaindításai is ezt bizonyítják. „A Mariska, akiről itt szó van, az én nagyanyám...” – kezdi *Mariska az anyjánál* című novelláját, az *Eroica* pedig így kezdődik: „Bálba járó húgaim és unokahúgaim, de egyéb lányismerőseim között is – akitet közösen jellemez, hogy: mindannyian undorodnak a chipre szagától, melyet a kabátom kihajtóján gyanús nevetések között már többször kiszagoltak – sokat hallottam beszélni a báróról, aki főhadnagy a huszároknál, és remekül táncol...” *Jolán* című írását pedig így vezeti be: „Gyermekkorom egyik legtisztább emléke: Jolánnak, a latintanárnok lányának az alakja...” Megfigyelhető, hogy vannak novellái, amelyek nagyobb tömbökben hozzák a gyermekkor világát, mint például *Szombat este* című novellájában, vagy *A vörös Eszti* első felében. A *Szombat este* például XVII. századi holland életképekkel versenyez a szabadkai polgári otthon rajzában. De hivatkozhatunk olyan írásaira is, mint az *Emlékirat eltévedésemről* vagy az *Egy vidéki gimnazista naplójából*, melyek mind itthoni ihletésűek. Utalhatunk olyan mozzanatokra is, amelyek azt bizonyítják, hogy Csáth látásának és világismeretének fontos részletei szabadkai fogantatásúak. *A béka* című novellájának egyik bekezdésében hiedelemre utal („A vidékünkön az a hit van elterjedve, hogy amely házban ilyen szőrös béka éjjel megjelenik, ott hamarosan meghal valaki...”), a *Jegyzetek a zeneművészet fejlődéséhez* című tanulmányában pedig az Eltörött a drótos bögre kezdetű „bácskai népdalra” hivatkozik, s nagy szeretettel kíséri a zeneszerző Lányi Ernő útját. 1912–1913-as naplóját 1988-ban a *Híd* adta közre folytatásokban, majd 1989-ben Szekszárdon könyv alakban jelent meg. *Mesék, amelyek rosszul végződnek* címmel

összegyűjtött novellái (1994), *Rejtelmek labirintusában* címmel összegyűjtött esszéi, tanulmányai, újságcikkei (1995) és *Az életet nem lehet becsapni* címmel összegyűjtött színpadi művei (1996) jelentek meg Budapesten. Néhány kéziratban maradt Csáth-írást közölt az *Üzenet* című szabadkai folyóirat az 1997. évi 9–10. számában.

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ

Kosztolányi Dezső, akárcsak rokona, Csáth Géza, nem pusztán a születés tényével kapcsolódik Szabadkához. A legszűkebb értelemben vett szülőföld adta élmények (egészen szubjektívek, intímen családiak és általánosak, az emberi létezés és az ember társadalmi meghatározottságának vonatkozásaira mutatók) írói pályájának minden szakaszában át- meg átszövik művészetét.

1885-ben született Szabadkán, polgárcsaládban: apja a gimnázium igazgatója volt. Gimnáziumi tanulmányainak befejezése után Bécsben kezdi meg egyetemi tanulmányait, valójában azonban csak 1905–1906-ban szakad el szülővárosától, minthogy ezekben az években még a *Bácskai Hírlap* segédszerkesztője. Haláláig, 1936-ig azután Budapesten újságíró.

Első irodalmi sikereit a szabadkai gimnázium önképzőkörében aratta, majd Babitscsal és Juhász Gyulával vált szorgalmasan immár „irodalmi” leveleket, még mindig szülővárosa közvetlenebb körében mozogva, hiszen Baja, ahol Babits élt, és Szeged, ahol Juhász Gyula, Szabadkától nincsen messze. Érzelmi és irodalmi kötődése Szabadkához a kilencszázas években rendkívül erős, s mintegy *A szegény kisgyermek panaszai* (1910) című kötetében tetőz. Ezt bizonyítják levelei. „Most is Szabadkáról jövök, mint előbb. Nem mondhatom el neked így, minő különös hangulataim vannak újabban. Egyenesen a gyermekkoromba törpültem vissza és élem azt az érzelmi öséletet, amelyet azelőtt annyira kívántam...” – írta például 1909-ben. Vagy: „Szabadkán ért utol a leveled. Az egész vakációt úgy töltöttem el, hogy pár napra mentem csak fel minden héten Budapestre írni és dolgozni, s aztán ide menekültem furcsa lelki szenzációkat szerezni és szenvedni...” Önéletrajzaiban 1911-ben meg 1933-ban is ezekről beszél. „Élményeim – írta első önéletrajzában – ma is gyermekélmények, és a szenzációim gyermek-szenzációk. Ha életrajzot írnék magamról, csak a gyermek életrajzát írnám meg...” 1913-ban arról beszél, hogy „a vidék a csodák földje”: „Aki itt nő fel, annak tágabb a szeme, mint azoknak, akik egy nyugodt, bölcsen berendezett fővárosban kapják az élettől a keresztséget. Engem a magyar kisvárosban rejlő titokzatosság, a vidéki emberben rejlő misztikum zaklatott írásra, és csak annyiban érzem magam írónak, amennyiben a vidékben munkáló erőtől kaptam erőt...”

A szegény kisgyermek panaszai a szabadkai gyermekélet képeiből állt össze, azokat a „furcsa lelki szenzációkat” éneklie meg a versekben, amelyekre felnőtként emlékeiben ismert. Sajátos családi album ez a verses-

könyv, a vidéki magyar polgárság – Kosztolányi büszkén vallotta magát a fiának – életének állít emléket. „Napszakok és évszakok, családtagok és rokonok, irás, iskola, szerelem és halál kínálják a megejtő egyszerűséggel kiválasztott helyzeteket, melyekben a gyermeki képlátás észrevétlenül siklik át a bús felnőtt szemléletébe” – vallja Szabó Lőrincsel Szauder József ezekről a versekről. A költemények különben tovább gyarapodtak a „panaszok” első kiadása óta, úgyhogy véglegesen hatvannégy költemény adja ennek az albumnak a teljességét. Ehhez a teljességhez azonban nem pusztán a családi ház intimitásai tartoznak, hanem a Szabadka-képzet, s túl ezen Bácskáié, amely Kosztolányit ugyancsak foglalkoztatta.

„Ez a beteg, boros, bús, lomha Bácska” – mondja egyik „panaszában”: „Itt félve jár az úri kisgyerek. Mérges virágok, nyiszlett emberek. Egy távol torony ferde lángolásba. Méreggel mart, fehér, virágos orcák ... A trombiták estente mint a szörnyek egy vörös korcsmaablakból rőfögnek. Trágár tivornya, részeg és tunya. Sír a beteg és méla, szláv duda.” Ezt a Bácska-képet írja meg cikkben és novellában is. A *Bácska* című elbeszélésében a maradiságról, az álkulturális magatartásról ír anekdotikus történetet, *Alföldi por* című cikkében pedig „csúnya és mérges impresszióiról” beszél. „Nincsen itt idill. Az idill meghalt. Nincsen mezei virág, pipacs és kankalin. Mind elhervadt. De vannak emberek, problémák, délies, lusta, furcsa különcök, torz nábobok, szegénység és gazdagság egzotikus keveredésben. Most szinte átélem az új bácskai regényt. A címet már megadtam hozzá. Az alföldi por. A gombhoz csak a kabátot kell felvarrni. Nem értem meg, hogy az alföldi por, mely már annyi embert züllesztett le az iszákosság rothadt pocsolójába, és még többet tesz kehecské, rövidlátóvá és vidékiessé, miért ne faraghatna egy erős fejű és erős szívű emberből művészt, író, igen-igen nagy regényíró?” Egész cikke mintha programértekezés volna: vitázik a „sikkés novella- és tárcaírókkal”, akik a vidám élet képeit festik, és meghamisítják a valóságot. „Ideje, hogy lássunk. Látnunk kell ezt a kopár és mérges földet vigasztalanul, félszegen és meztelenül. Jöjjön egy író, aki nemcsak adomákat mond a bácskai kedélyről, de valami nagyot mer és akar. Itt ezer és ezer új tárgy várakozik rá. A Palicsi-tó partján terpeszkedő Velence fáradt, szegényes és energiátlan. A tudóvésznek az egész országban nincs olyan jól berendezett melegágya, mint itt...”

Mikor ezt a cikket írta, még nem írt regényt, de nyilvánvalóan foglalkoztatta a Bácska regényének a gondolata, hiszen itt már a prózaíró életét betöltő program körvonalai bontakoznak ki. A tízes évek azonban nem kedveztek egy ilyen elképzelés, írói vágy realizálásának, Kosztolányi érdeklődése is más irányt vesz, ám a húszas évek legelején újraébred, és két regénye, a *Pacsirta* (1924) és az *Aranysárkány* (1925) megírásában mintha régi tervének megvalósítására ismerhetnénk. Mind a kettő Szabadka-regény, társadalomképük összefüggése is erre figyelmeztet. A *Pacsirta* a dzsentri, az *Aranysárkány* a polgári élet helyi mozzanataival van teli. S nem visszhangozzák-e ezek a regények az 1910-ben írottakat, Miklósnak, a *Pacsirta* író hőségének a

gondolataiban: „Eddig azt hitte, hogy semmi köze sincs azokhoz, akik körülötte élnek, Környeyhez, a részeges Szunyoghhoz, a rossz ripacshoz, Dobához, ki folyton hallgat, meg szegény Pacsirtához. Igaz, első látásra érdektelenek mind, torzak és görbék, lelkük befelé kunkorodik. Nincs tragédiájuk, mert itt el sem kezdődhetnek a tragédiák. De milyen mélyek, mennyire atyafiai mind. Mennyire hasonlatosak hozzá...” Kosztolányi ugyan nem alkotta meg a sóvárgott nagy, kritikai élű szabadkai társadalmi regényt, de a maga családja körében, a város életének részleteiben felfedezte az emberi élet nyomorúsága ábrázolásának a lehetőségét az egzisztenciális létezés koordinátái között. Mind a két regénye egyben tájrajzokkal is hitelesíti szabadkai ihletését, ilyenekben különösen az *Aranysárkány* bővelkedik: a diákélet és a kisváros hiteles képeivel találkozunk bennük.

Az emlék szerepe, mely mind *A szegény kisgyermek panaszainak*, mind a húszas évek regényeinek megformálásában nagy, az *Esti Kornél*-ciklusnak is ihletője volt. Már nem az író, hanem alteregója éli a „szabadkai ember” életét, s itt, ezekben az írásokban alakul át a Bácska-kép is bizonyos mértékben. Sárszeg ugyanis ekkor már nem pusztán a sötét világ városa („Még nem jutott ki ebből az alföldi fészekből, ahol nincs se folyó, se hegy, az utcák, az emberek, egyformák, s a napok, az évek bizony kevés változást hoznak. Fullasztó poros délutánok voltak itt és hosszú, sötét esték...”), hanem Gascogne is. Esti Kornél ennek a megtestesítője: „Most láttam – olvassuk a tizedik fejezetben –, hogy ember ő, talpig ember és földim. Mennyire bácskai minden lehelete, még felelőtlen bohóckodása és széles hetvenkedése is...” S hogy ez az írói vonzalom szülővárosához milyen erős volt, Kosztolányi *Esti Kornél rímei* című verssorozatának egyik darabja is bizonyítja:

*Gyermekkorom, mindig téged kereslek,
ha járom a poros-boros Szabadkát.
Mióta labdám elgurult itt,
nem ér az élet egy fabatkát.*

A Szabadka- és a Bácska-motívumok természetesen nem egyetlen Kosztolányi életművében; nem véletlen azonban, hogy legegységesebb mondanivalói mind az ilyen témákhoz kötődtek, s alkotói szakaszai mindegyikében döntő szerepet játszottak. Újabban megjelent *Levelek – Naplók* című kötete Budapesten 1996-ban, 1997-ben pedig *Lucifer a katedrán* címmel színpadi játékaiknak kötete.

GYÖRGY MÁTYÁS

A tízes évek magyar irodalmi avantgárdmozgalmainak élvonalában állt György Mátyás (1887–1944?), aki azonban nemcsak írásaival támogatta ezeket a mozgalmakat, hanem – minthogy földbirtokos volt Szabadkán – anyagilag is hozzájárult kiadványaik megjelentetéséhez. A

Nyugat körében tűnt fel verseivel, majd Kassák Lajos köréhez csatlakozott, és írásai *A Tett* és a *Ma* című folyóiratokban jelentek meg. A tízes évek második felében radikalizálódása már irodalmi és politikai is egyszerre, úgyhogy Révai Józseffel, Lengyel Józseffel és Komját Aladárral együtt szakít Kassák Lajossal, és a társadalmi forradalmat hirdető írócsoporttal vesz részt a Tanácsköztársaság életében. Ennek bukása után Bécsbe emigrál, onnan Szabadkára tér vissza, a cselekvő írói magatartástól mindjobban távolodva. A *Híd*-ba Szerb György néven írt. A faszizmus áldozataként veszett nyoma.

Költői útja a *Nyugat* csillagképében indult, s első verseskönyvét, a *Ligeia* címűt (1914) is ez a folyóirat adja ki. A *Nyugat* lírikusa fanyar, világfájdalmas egyéniség, erősen parnasszista magatartást mutat, ám versmondatai nehezkesebbek, mint a legtöbb kortársáé. A világ ugyanis, amelyet verseibe foglalt, a merész, a meghökkentő képek révén a látás sajátos voltával tűnt ki: szokatlan verhangsúlyai, nyelvi darabosságai végletessé nagyítják fel a hétköznapok részleteit, a versekben ezek hatványozott energiát kapnak. Erre figyelmeztet Tóth Árpád egykori kritikája is: „Ezek az asszociációk olykor félelmetes erejű vízióvá gyűlnek; fantasztikus csapatban dübörögnek az utcán vágató tűzoltók, pokoli lihegéssel füstöl a MÁV raktár csoportja; nyiszálnak a fékek, szénfolt a gépész tág szeme – s egy versben, talán a legteljesebb hatásúban a Düh jelenik meg, roppant Leviátán gyanánt, mely a lélek tiszta tavából félelmesen veti föl rút hasát...”

Költői felszabadulása a tízes évek második felében játszódott le, amikor megismerkedett a futurizmus és az expresszionizmus költői lehetőségével. Szinte mámorosan adja át magát ezeknek a tanításoknak, és ő lesz a legprovokatívabb és legszélsőségebb futuristája a magyar költészetnek. Itt már nyelvi nehezkességei is erénnyé válnak, és a költő mintha egy beszédet megelőző nyelv dadogásából akarná kihámozni az új életérzés üzeneteit. Radikálisan szakít tehát a hagyományos szépségeszménnyel is, és azt az újat kutatja, amelyet ő „előttiségnek” nevez. Legjelentősebbek ebben a korszakában azok a versek, amelyekben zenei és képzőművészeti ihletést követve megszólaltatja Picasso képét és Bartók Béla dallamát. Egyik verse „hottentotta nóta”.

György Mátyás költészetében, miként a világban is, háború van, mindinkább uralkodó motívuma lesz az emberpusztítás és az embersíratás. A háború az ő szemében „agyafúrt, pokoli, sintérin zseniális szimfónia”, az ember pedig csak „bakamundéros madárijesztő”.

A forradalom bukása után, az emigrációs években még megír egy versciklust, amelyet külön kötetben ad ki *Ismét csudák* címmel (1922), azután elhallgat. Énekelt a „szűz emberről”, akire újabb forradalmak várnak, és aki a szerelem révén érkezett, hogy azután ne találjon többet költői szavára, s maradt költészete folytatás nélküli, alapjában véve befejezetlen, torzó.

A SZOMBAT

A jugoszláviai magyar irodalom előtörténetének utolsó fejezete kétségtelenül a Versecen megjelent *Szombat* című „szépirodalmi és társadalmi hetilap” rövid „története”. 1918. január 5-én látott napvilágot az első száma Pongrácz Alajos, Greszler Gyula és György Zsigmond szerkesztésében. Egyívnyi terjedelemben harminckilenc héten át jelent meg. Programcikkük szerint „nem sokat akarják hallatni az önvallomások, magaidézések, lírai ömlengések akcentusait”: „Nincs sok vallani valónk, még a pályamegindulás sorsjelölte pontján se. A Szombat nem tör ki a drámai-
asan hangos vajúdás órájában az életbejutás megszokott, rikoltó jelszókiáltásába. Nem dobhatunk oda nagy programszavakat és ígérető dicsombákat. Nem állíthatjuk, hogy az eszmék vagy vágyak programjainak óriás kavargásában léptünk ide a létebe, hogy a kikerülhetetlen, megmásíthatatlan sorsszükség teremtette meg életünket...” Bevallott céljuk a következő volt: „Bármennyire berzenkedik is ízlésünk annak a teli szájjal való hangoztatásától: igenis ki kell mondanunk, hogy bizonyos ideális céltatok vértetével lépünk elő, hogy irodalmat akarunk kultiválni, egészséges közvéleményt és emelkedett közszempontokat akarunk szolgálni.”

A lap programírása külön bekezdésekben foglalkozik a vidékiesség kérdéseivel is: „És ebben a tervünkben vidéki helyzetünk, ami – elismerjük – a mai magyar irodalmi viszonyok közt inferioritást jelent, egyszersmind erősségünk is. Kívül a napi eszmék és irodalmi összecsapások kavargásának forró fókuszán, a távolság perspektíváján át talán elfogulatlanabban és annál józanabb szempontok érvényesülését ígérhetjük...”

Felmérik tehát előnyeit és oly kétségtelen hátrányait is a „vidékiségnek”, mondván, hogy a „kicsinyességek és tehetségtelenségek scyllái és charibdiszei közt” kell a lapnak színvonalat képviselnie. Minthogy azonban Versecen nem volt írói kör, a szerkesztők viszont a jelek szerint elzárkóztak a Becskerekkel való kapcsolatok elől, természetesen támaszkodtak részben budapesti írókra, részben neves külföldi írók alkotásaira. Még Herczeg Ferenc sem szerepel különösebben a lapban. Munkatárs ellenben Szabó Dezső és Mácza János. Szabó Dezső *Boldogság Budán* és *Boldog Misi* című műveit adja a *Szombat*nak, Mácza János pedig *Várni* című egyfelvonásos drámáját jelenti meg, színházelméleti írásaiból küld (*A tendenciózus színpad; Színház 1918; Ibsen*), s többé-kevésbé rendszeresen ír könyvbírálatot és színházi bemutatókról recenziót. Külön érdekessége a *Szombat*nak, hogy itt jelenik meg Szabó Dezső szenvedélyes, a magyar avantgárdot támadó tanulmánya, *A legfiatalabb irodalom*.

A helyi élet tükrét a *Verseci dolgok* című laprovat volt hivatva adni, és egy-egy kommentár, ám sem ezek, sem a mértékkel közölt versek nem figyelmet keltők. A szerkesztők mérsékelt középútja, félelme a vidékiesség vádjától és a „magasabb nivó” igénye mintha megbénította volna a szerkesztők kezdeményezéseit. Éppen ezért a *Szombat* valójában érdekes, de nem jelentős kezdeményezés volt, folytatására nem gondolt senki.